

Mega Projeler ve Bir de 'Çılgın Projeleri' Üzerine Fragmanlar: Ağaçla Birlikte Ormanı Görmek

Fuat Ercan

Mega Projeler: Şebeke Tarzı Organizasyon-Makineler

“Böylesine sessiz çalışan makine dikkat çekmez oldu.” Kafka (2018:49)

Covid-19 salgının o karanlık ilk günlerinde yani evlerimize kapandığımız günlerde, televizyonlardan bir görüntü-haber aktı: Kanal İstanbul'un etki alanında kalan tarihi Odabaşı ve Dursunköy köprülerinin rekonstrüksiyon projeleri için gerçekleştirilen ihaleye beş firmadan teklif geldi.¹ Yüzü maskeli insanların ihale dosyaları ile haşır neşir olma hallerini izledik. Ölçeği bayağı abartan bir diğer mega proje İstanbul'a bir su yolu projesi için (“Kanal İstanbul” olarak adlandırılan) bir araya gelmişlerdi. Dünyanın dört bir yanından salgınla ilgili ürkütücü haberler gelirken, maskeli insanları bir araya getiren nedenler ne olabilir ki? Neden Kanal İstanbul Projesi? İstanbul ve çevresinde nasıl yıkım yaratacağını alanlarında uzman olan insanlar defalarca raporlarla, belgelerle ısrarlı açıklamalar yapmışlardı.²

Yapmaya devam ediyorlar. Salgına yol açan ‘işleyiş’ salgın döneminde de hızla çalışmaya devam ediyor. Covid-19 virüsü sadece bir virüs, ama bu virüsü tüm dünyaya yayan bir işleyiş ve işleyişin makineleri var. F. Kafka'nın *Ceza Sömürgesi*'nde “Böylesine sessiz çalışan makine dikkat çekmez oldu” diyordu. İşleyiş-makineler

sessiz çalışıyor, ama sonuçları çok gürültülü. Sadece insanların değil, doğanın da artık canını yakıyor (Kafka, 2018:49). Makineler geniş alanları içine alacak biçim aldıkça, salgın hastalıklar da hızla tüm dünyaya yayılıyor. Dünya Sağlık Örgütünden Heymann ve Dar, işleyiş-salgını “küreselleşme denen yeni yaşam ortamı, bulaşıcı hastalıkların insanlarda, böceklerde, hayvanlarda ve gıda ürünlerinde dünya ölçeğinde dolaşmasına olanak sağlıyor ve bulaşıcı hastalıklar tüm dünyaya hızla yayılıyor, artık böyle bir dünyada yaşıyoruz” diyerek açıklıyorlar (Heymann ve Dar, 2005). Salgınların dünya ölçeğinde ağ biçiminde dolaşıma girmesi, makinelerin daha ‘hızlı’ ve daha ‘büyük ölçekler’ üzerinden çalışmasıyla doğrudan bağlantılı. Bağlantıları hızlandıran yeni bir olgu olarak ‘mega projeler’ öne çıkıyor. Mega projeleri teknik ve sosyal bir dizi iç bağlantı üzerinden dünya ölçeğinde işleyen ‘şebeke tarzı organizasyon-makineler’ olarak tanımlayabiliriz. Mega projelerin yaşadığımız toplumsal koşullarda dile gelişini ise “çılgın projeleri” olarak tanımlıyorum. Yazımızda bu anlamda dünya ölçeğinde gerçekleşen dönemin ruhunu ele verme anlamında “mega projeler” ve içinde yaşadığımız Türkiye koşullarının farklılığını açığa çıkarmak için de “çılgın projeleri” kavramlarını kullanıyorum.

“Ne Menem” İştir Bu Mega Projeler?

“İstanbul bir şeyin parçası değil, Parçaların toplandığı bütündür. Bize bunu söylemeye çalışıyordu.” B. Sönmez (2019:126)

Doğrudan soralım, bu mega projeler ne menem şeyler? Bu aciliyeti nasıl açıklayabiliriz? Bu hızın nedeni ne ola ki? Ve bu büyük ölçeklere niye ihtiyaç duyuluyor? “Ne menem” derken kelimenin iki anlamını olumsuzluk çağrışımı içeren ‘bilinmeyen’ ve ‘ilginç’ anlamlarını içerecek şekilde kullanıyorum. Nedenlerden değil de sonuçlardan hareket etmede pek maharetli halkımız bu iki içeriği aşan bir ifadeyi uygun bulmuşlar: Çılgın projeler. Çılgın projelerin sahip-

Resim 1. Salgın günlerinde Kanal İstanbul ihalesi. (Salgına yol açan ‘işleyiş’ salgın döneminde de hızla çalışmaya devam ediyor.)

leri bu ifadeyi pek bir sevmişe benziyorlar, ha bire ölçek büyütüyorlar. Yaşam ortamını tahrip eden, kentleri riskli ve sağlıksız kıldığı ölçüde de “çılgin” projeleri, insanların, kentte yaşayan insanların, doğanın ‘büyük çaresizliği’ olarak da tanımlayabiliriz.³ Aslında makine tüm dünyada sessizce çalışıyor, ama mega projelere yöneldikçe yarattığı sonuçlar çok daha büyük oluyor. Dünya ölçeğinde artan bir eğilim olduğunu tahayyül edebilmemiz açısından mega proje harcamalarının yıllık 6-9 trilyon dolara ulaştığını ve toplam dünya GSYİH’lerinin yüzde 8’ini oluşturduğunu belirtelim. Mega projeler üzerine yazdıklarından çok şey öğrendiğimiz Bent Flyvbjerg bu rakamları verdikten sonra mega projelerin insanlık tarihindeki en büyük ‘yatırım patlamasına’ yol açtığını belirtiyor (Flyvbjerg, 2014:7) Mega projelerin mimarları sadece gerçekleşen proje miktarlarına bakmazlar; gelecek için projeksiyonlar çıkarmışlar:

“2016-2040 yılları arasında dünya altyapı ihtiyacının 94 trilyon dolar olacağı tahmin edilmektedir. Rapora göre bu ihtiyacın yarısından fazlası (%54) Asya kıtasında gerçekleşecek ve en çok ihtiyaç duyulan proje tipleri elektrik ve otomobil projeleri olacaktır. Bunları telekomünikasyon, raylı sistemler, içme suyu ve havalimanı/liman projelerinin” takip edeceği belirtiliyor. (Oxford Economics, 2017)

Gelecek, daha çok yıkım içeren mega projelerin olacağını, birileri için müjdeliyor. Yatırım patlamasının Türkiye için sayılarla anlamı ise “1986 yılından 2018’e kadar 210 adedi işletmede, 32 adedi ise finansal kapanış ya da yapım aşamasında olmak üzere, toplam yatırım tutarı 63,8 milyar ABD doları olan 242 KÖİ projesi uygulamaya konulmuştur. Bu projelerin toplam sözleşme değeri yaklaşık 140 milyar ABD dolarıdır.” (Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019) Dünya ölçeğinde kapitalizmin deliliğini yazan D. Harvey çılginlığı başkalarına bırakmayan iki ülkeden bahsediyor: “Mevcut krizi inşaat projeleriyle aşmak sadece Çin’e özgü değildi. Örneğin, Türkiye de özellikle kentleşme alanında aynı türden bir yolu izledi: İstanbul için yeni bir havalimanı, İstanbul Boğazı üzerinde üçüncü bir köprü, şehrin kuzey kesiminde yaklaşık 5 milyonluk bir şehir yaratacak kentsel gelişme projeleri. Türkiye’de kentler bina patlamasına tanık oldu. (...) Türkiye, 2008 sonrası dönemde Çin’den sonra en yüksek ikinci büyüme oranına sahip oldu.” (Harvey, 2018:188) Çin ve Türkiye apayrı dünyalar, ama mega projeler ile büyüme konusunda sıralamada yan yanalar. Covid-19 salgının kaynağının, bu büyüme oranları ve

büyüme oranlarının yarattığı yıkımla yakın ilişkisi olsa gerek. Bu yıkımı başlatan sürecin/işleyişin bir değil, birçok açıklaması olmalı.

Mega Projelere Giydirilen Maske: “Kentsel Gelişme Projeleri”

“Sakin tepenize bir sırça köşk kurmayınız. Ama günün birinde nasılsa böyle bir sırça köşk kurulursa, onun yıkılmaz, devrilmez bir şey olduğunu sanmayın.” (Ali, 2014:141)

Projelerin yoğunlaştığı mekânlar dikkate alındığında “kentsel gelişme projeleri” ifadesi öne çıkıyor. Covid-19 salgınında da gözlemlediğimiz gibi aslında işleyişin sonuçları daha fazla kentleri etkiliyor. Kentler, Sabahattin Ali’nin *Sırça Köşk* öyküsünde olduğu gibi ulus-devlet destekli endüstriye dayalı sermaye birikiminin inşa ettiği sırça köşklerimiz. Covid-19 günlerinde güvenilir, yıkılmaz olan sırça kentlerin kısa sürede nasıl çaresiz kaldıklarını gördük, yaşadık, hissettik. Ekmek, su, enerji gibi en temel ihtiyaçlarımızı bile karşılayamayan zavallı insan-yaratıklara dönüştük. Salgın, kentlerin artan iş bölümü ve uzmanlaşma ile artan bir yabancılaşma ve aslında yetersiz kalmaya neden olduğunu bize gösterdi.

Ulus-devlet destekli endüstriyel sermaye birikiminin mekânsal dile gelişi yaşadığımız bu ‘sırça kentler’dir. Lefebvre’nin ifadesi ile “Gezegen çapında bir dönüşüm meydana geliyor. Eski ‘kırsal hayvan’ ile ‘kentsel hayvan’ (Marx) aynı anda yok oluyorlar.” (Lefebvre, 2015:93) Ulus-devlet, endüstri ve sermaye birikiminin ürünü olan şehirler, sadece kendisini bir sırça köşk olarak inşa etmez, yavaş yavaş kırları da işgal ederek tüm mekânlar üzerinde tahakkümünü kurar. Zamanla “devlet ve şirket kentsel işlevleri gasp etmeye ve kentin biçimini ortadan kaldırarak bu işlevleri üstlenip karşılamaya çalışır.” (Lefebvre, 2015:89) Mega projeleri, ulus-devlet ve sermaye arasında kurulan çoğul ittifaklara bağlı ‘büyük ölçekli mekân’ üretimi olarak tanımlıyoruz. Bu anlamda mega projeler, “ulusal, bölgesel ve yerel devlet kurumlarının niteliksel olarak dönüşümü ile birlikte ele alınmasını gerekli kılıyor.” (Lefebvre, 2003:90) Kentler, devlet ve sermayenin yeniden üretimi için artan ölçüde merkezi öneme sahip olacaktır. Sermaye için realizasyon ve yeniden değerlendirme krizi ve devlet için ise finansal kısıtı aşmak için ‘kentsel arazi’ ve kamu ve özel mülkiyetleri dönüştürülüyor. D. Massey’in (2010:91) ifade-

siyle, kentlerdeki bu değişimler sermaye ve devletin yenilenmesinin merkezi motoruna dönüştü. Bu dönüşümü bir başka gözle ele alan G. Simmel, kent ile kentte yaşayan bireyler arasındaki ilişkiyi, Covid-19 salgını günlerinde yaşadığımız acizliğimizi dile getirecek şekilde ele almış: “‘Dakiklik’, ‘hesaplanabilirlik’ ve ‘tamlık’ kentsel varoluş tarzının karmaşıklığının ve yaygınlığının zorla kabul ettirdiği fenomenlerdir. Bunlar para ekonomisi ve zihinselliğin özelliği olduğu kadar, yaşam tarzını içeriden belirlemeye çalışan içgüdüsel güçlerin ve itkilerin devre dışı bırakılmasına da yarar. Tamlık, hesaplanabilirlik ve dakiklik, bir yandan kentsel yaşamı gayri şahsi hale getirirken, öte yandan yeni bir kentli kişilik de ortaya çıkarır: Bezgin-Blâse.” (Simmel, 1996)

Sermaye birikimi ve devletin gücü zamanla arttıkça, kentler üzerinde yarattığı olumsuz etkileri de artırıyor. Covid-19’u bu güç artışının sonucu olarak görebiliriz. Sonuçları da en çok kentler üzerinde kendini gösteriyor. Son dönem değişimi ele alan N. Brenner, kentsel alanların yeniden yapılandırılmasında mega projelerin ulusal sermaye ile uluslararası sermaye ve devlet arasında katalizör olarak işlev gördüğünü belirtir. Kentsel mega projelerin ikonik bir tasarım ile kentin imajını dönüştürme üzerinden dolaşıma sokulduğu belirtiliyor. Mega projeler aynı zamanda ‘kalkınma’ ve ‘büyüme’ kavramları ile dünya ölçeğinde işleyişe dahil olmayı sağlıyor. Kentsel mega projeler bu anlamda maddi ve sembolik bir dizi iç bağlantı üzerinden küreselleşen dünyada statü kazanma araçları olarak tanımlanabilir (Brenner, 1984:243-253).

Maddi ve sembolik iç bağlantıları ile kentsel mega projeleri “hem maske hem de araç olarak ifşa etmek gerekir”. Kentlere yönelik tüm bu projelerin, “devletin ve politik eylemin maskesi, bir strateji ve bir sosyo-mantık içinde gizlenmiş çıkarların aracı” olduğunu söylemeliyiz (Lefebvre, 2013:168). Amacımız bir ölçü de olsa bu maskeleri indirmek olacak.

Mega Projeleri Yeniden Yeniden Tanımlamak

“Olayın kendisi ona, duru bir gökte çakan bir şimşek gibi görünüyor.” Marx (1976:8)

Mega projelerin işleyişle bağlantısını kurduktan sonra, basit tanımını da verelim; “tipik olarak bir milyar dolara veya daha fazlası bir finansla ihtiyaç duyan, geliştirilmesi ve inşa edilmesi

uzun yıllar süren, birden fazla kamu ve özel sermayenin dahil olduğu ve inşa ve yaşama geçmesi ile milyonlarca insanı etkileyen büyük ölçekli kompleks girişimler” olarak tanımlayabiliriz. Ama bu verilerin sadece nicel veriler olarak ele alınamayacağını belirten Flyvbjerg “mega projelerin, küçük projelerin sadece büyütülmüş versiyonları” olmadığına, daha geleneksel projelerin aksine, toplumun yapısını iddialı bir şekilde değiştirmek için tasarlandıklarına” işaret ediyor (Flyvbjerg, 2014:7). ‘Nemenem’ dediğimiz mega projelerin sadece ölçek olarak çok büyük olmakla kalmayıp devlet-kamu ile özel sermayelerin çoğul katılımı ile gerçekleştiğini, ama daha önemlisi, verili toplumsal ilişkilere müdahale edip dönüştürdüğünü söyleyebiliriz. Burada daha teknik açıklamaların⁴ sonuç olarak ele aldığı mega projelerin aslında bir mekanizmanın, bir işleyişin zaman içinde ulaştığı aşamanın kötücül ürünü olduğunu söyleyelim. O zaman genellikle bilindiği düşünülen işleyiş/meکانizmaya (makinelere) ait bazı temel bilgileri hatırlamakta yarar var. ‘Mega projeler’ ulus-devletlerce desteklenen endüstriyel birikimin dünya ölçeğinde etkin işleyişinin sonucu olarak görülmezse, yıkımın kaynağını da yanlış ya da eksik adreslere havale ederiz. Marx’ın *Louis Bonaparte*’ın *18 Brumaire*’i çalışmasında V. Hugo için söylediğini hatırlatmak isterim: “Olayın kendisi ona, duru bir gökte çakan bir şimşek gibi görünüyor. Olayı, ancak, bir bireyin zora başvurusu olarak görüyor. Böyle yapmakla, onu küçülteceği yerde, ona tarihte eş görülmemiş kişisel bir girişkenlik gücü yükleyerek, büyüttüğünü fark etmiyor.” (Marx, 1976:8) Bizi çıldırtan çılgın projelerin mimarı gibi görünen Tayyip Erdoğan İstanbul Hava Meydanı’nın açılış töreninde “Yeni Türkiye Marşı” eşliğinde şöyle demişti:

“Bir yeni Türkiye mücadelesine inanmış bir insan olarak tabii ki bu işin çilesini de çeke çeke buralara geldiği için kadir kıymetini biliyordu. Hamdolsun buraya kadar geldi bu iş. Bundan sonra da ben aynı kararlılıkla ben devam edeceğine inanıyorum. Yeni Türkiye mücadelesi aynı zamanda bizim kızıl elmamız. İnşallah bu yolda rabbim ömür verdiği sürece kararlılıkla yürüyeceğiz”⁵

Israrlı bir ‘ben’ vurgusu ile kendi yaşam süresince devam edecek bir ‘Yeni Türkiye’ inşası söylemi ile karşı karşıyayız. Bu söylem, genellikle yaşanan süreci analiz edenlerce de olumlu ya da olumsuz anlamlar yüklenerek devam ettiriliyor. Bu ‘ben’ vurgusu Goethe’nin pek çok defa hay-

ranlık duyduğum eserini hatırlatıyor. Faust şeytanla anlaşır ama anlaşmayı unutarak her şeyi ama her şeyi kendisinin yaptığını düşünmeye başlar. Mephisto (şeytan), “Yaptığın şeyler dahil senin de yaptırılan koşulların ürünü olduğunu unutuyor musun?” diye uyarır. Mega projeleri çılgın halde uygulayana bakmalı, ama aynı zamanda uygulanmasına olanak sağlayan koşulları da analiz etmeli.

Son dönem yaşananları anlamaya ait bir diğer sorunlu –alan değil ama– kavramdan da bahsetmemiz gerekiyor. Değişim ve dönüşüme ait ne varsa ‘neo liberalizm’ kavramı üzerinden tanımlanmasından bahsediyorum. Kanımca bu kadar kabul görüp kullanılan ama neye referansla kullanıldığı konusunda ortak referansımız olmayan bir başka kavram yoktur. Şerife Geniş son zamanlarda gerçekleşen değişimi kent ölçeğinde ele alan derleme çalışmasına yaptığı anlamlı sunum yazısında, “Neoliberalizm, devleti piyasanın hâkimiyetini derinleştirmek için kullanırken, devlet de neoliberal ekonomik ve kentsel politikaları krizi aşmanın ve otoriter yönetişimi güçlendirmenin yanı sıra sosyopolitik bir dönüşüm aracı olarak kullanır” açıklaması ile kavramın niteliğini özetle ele vermiştir (Geniş, 2020:13). Neoliberalizm bir araç mı, bir özne mi, devletin uyguladığı siyasal stratejisi mi, devleti araç olarak kullanan sermayelerin hazırladığı bir reçete mi? Bizim gibi geç kapitalist ülkeler için hazırlanmış emperyalizmin oyunu mu? Hiç belli değil. Buradan da aşırı genellemeyle, mega projeler dünya ölçeğindeki güçlerin, Türkiye’de manevra yeteneği olmayan siyasi iktidara baskıları olarak anlatımda epey belirleyici. V. Hugo eleştirisini yaptıktan sonra K. Marx kendi yapacağı analizin temel yönelimini verir: “Fransa’da, ‘sınıf savaşının’ sıradan ve kaba bir adamın kahraman gibi görülmesini sağlayacak koşulları ve durumu nasıl yarattığını gösteriyorum.” (Marx, 1976:8) Yazımızda başlık olarak seçtiğimiz “ağacı ve ormanı görmek” bu anlamda iki anlamı barındıracak şekilde kullanıldı; evet, ormanı, yani işleyişi göstermek (ulus-devlete dayalı endüstriyel birikim) ve ağacı göstermek (mega projelerin uygulandığı alanlardaki yıkımları görmek). Sadece tek tek ağacı değil, ormanları kurtarmak amaçlanmalı. Mücadelenin güzergâhı tekil nedene/ağaca değil, nedenlere yol açan ‘işleyişe’ bakarak belirlenmeli. Bu yüzden de ısrarla tekrar etmeli şu anlamlı vurguyu; “Basitleştirici şemalar ‘özgül’ olanı kavrayamaz.” (Lefebvre, 2016:69).

Mega Projelerin/Çılgın Projelerinin Kaynağı: ‘Ulus-Devlet Destekli Endüstriye Dayalı Sermaye Birikimi’

“Ben gene de çelişkinin bu kadarını anlamakta zorlanıyorum, efendim.” Yücel (2016:311)

Lefebvre’den hareketle mega projeler, ulus-devlet ve sermaye arasında kurulan çoğul ittifaklara bağlı “büyük ölçekli mekân” üretimi ifadesini, metindeki argümanımız açısından özenle seçtik. Çünkü mega projelerin, sadece farklı ölçekler arasındaki değil, farklı mekanizmalar ve işleyişler arasındaki iç bağlantıların sonucu olduğunu göstermeye çalışıyorum. Çoğul etkileşime konu olan mekanizmalar nelerdir diye soracak olursanız, işte mega projeleri var eden mekanizmalar arası işleyişi işaret etmiş oluruz; ‘ulus-devlet destekli endüstriye dayalı sermaye birikimi’. Mega projeler ulus-devlet makinesi ile sermaye birikimi makinesi arasındaki bağlantıların bugün ulaştığı aşamanın ürünüdür. Mega projeler birçok sektörü içeren kendi içinde entegre yatırım ortamı yarattığı gibi, diğer büyük projelerle de entegre olma özelliği taşır. Kanal İstanbul için hazırlanan ÇED raporunda en çok geçen ifade, ‘entegre’dir:

“Kanal İstanbul, Karadeniz’i Marmara Denizi’ne bağlayan, İstanbul şehrinin Avrupa yakası il sınırları içerisinde yer alan, güneyde Küçükçekmece Gölü ve Sazlı Dere Barajı üzerinden kuzeyde Durusu Bölgesinde Karadeniz’e bağlanan, lojistik ve turizm sektörünü güçlendirecek, İstanbul Yeni Havalimanı gibi büyük projelerle entegre olacak, İstanbul Boğazı’nın trafik yükünü hafifleterek buradan tehlikeli madde taşıyan tankerlerden dolayı olası tehlike ve riskleri minimize edecek olan 45 km uzunluğunda, yerel hukuka tabi yapay bir su yoludur.” (*Kanal İstanbul ÇED Raporu*, 2019, Bölüm 3:88)

Sermaye birikim süreci içinde farklı sektörler ile kamusal alana ait farklı kurumlar arasında, ulusal olan ile uluslararası dinamikler arasında, plan ile proje arasında ve son olarak özel ile kamu hukuku arasında entegrasyon sağlayan, bu anlamıyla da yayılan dağılan bir organizasyon/işleyişle karşı karşıyayız. Mega projeler işleyiş için gerekli olan olanakları/olasılıkları dünya ölçeğinde kullanan, yukarıda işaret ettiğimiz gibi şebeke tarzı organizasyonlardır; işleyişin sahip olduğu hastalığı tüm dünyaya yayacak/mutasyonu sağlayacak büyük organizasyonun mikro kozmosu. Hastalık yayan bu entegre/şebeke tarzı dinamik işleyiş için koordinasyona ihtiyaç duyuluyor. Bu ihtiyacı ‘devlet’ ve dolayısıyla ‘siyasi iktidarlar’ üstleniyor.

Bir İşleyiş İki Ölçek Arasında Mega Projeler

“Çünkü mana her zaman farktan türüyor fakat farkın kalbi, yani en küçük birimi, en kor, en acı hali de tekrarın içinde yaşıyordu.”

T. Doğan (2014:49)

Ulus-devlet ve sermaye birikim mekanizmalarının zaman içinde farklı bileşimleri bize toplumsal işleyiş olarak ‘kapitalizmi’ verirken, sermaye birikimi ve ulus-devletin zaman içinde dönüşümler yaşayarak ulaştığı aşama ise ‘bugünkü kapitalizmi’ veriyor. Bugün dünya ölçeğinde yaşanan temel eğilime dahil olan ülkeler ise sahip oldukları ulus-devlet, endüstriyel yapı ve birikim düzeyine bağlı olarak kendine özgü koşullarda dünya ölçeğindeki işleyişe dahil oluyorlar. Mega projeleri bu üç farklı katmanın içine yerleştirmeye çalışacağız; ‘kapitalizm’, ‘dünya kapitalizmi’ ve ‘ona dahil olan tekil ülke örneği’.

Günümüz kapitalizmi için ulus-devletler/siyasal iktidarlar işleyiş olarak kapitalizm ile bu iki farklı ölçek (küresel ve ulusal) arasında katalizör işlevi görüyorlar. Devletlerin üstlendiği işlevi yerine getirip getirememeye göre farklı tanımlamalara konu oluyorlar. Bu yüzden olsa gerek koordinasyonda başarılılar için ‘güçlü devlet’ (*strong state*) ve başarılı olamayanlar için ‘zayıf devlet’ (*weak state*) kavramları geliştirilmiş (Migdal, 1988). Detayına giremeyiz ama zayıf devletleri tanımlayan temel değişken, ‘farkı’ kapitalist işleyiş mantığı içinde yaratamamalarıdır. Demek ki mana farkta, farkı yaratma biçiminde yatıyor. Evet Türkiye gerçeğine mega projeler açısından baktığımızda koordinasyonu sağlamada başarısız olan bir devlet/siyasal iktidarla (*weak state*) karşı karşıyayız. Daron Acemoğlu *Foreign Affairs* dergisindeki “Başarısız Otoriter” başlıklı yazısında, Tayyip Erdoğan’ın, dünya sisteminin taleplerini yerine getirmediği nasıl acımasızlaştığını ve bunun Türkiye için daha da olumsuz sonuçlar vereceğini belirtiyor (Acemoğlu, 2014). Olumsuz sonuçlara yol açan el yordamı uygulamaları ‘öteleme mekanizmaları’ olarak tanımlıyorum. Öteleme mekanizması derken, siyasal iktidarların, devletin egemenliğini kullanarak kamu arazilerini, kamu mülklerini ve fark gözetmeden doğa/yaşam ortamını hızla sürecin içine dahil etmesinden ve bunu yaparken de otoriter baskıcı mekanizmalardan güç almasından bahsediyoruz. Sermaye birikimi açısından fark/artı değer yaratma olanağı olmayan, ‘ileri bağlantısı’ düşük inşaat sektörüne

yönelmeden bahsediyoruz. Öteleme mekanizması derken, devletin olanaklarını/gücünü otoriter yöntemlerle kullanarak bir ‘yandaş sermaye’ grubu yaratmasından bahsediyoruz. Konumuzla ilgisi, tüm bu öteleme mekanizmalarının daha çok mega projeler üzerinden gerçekleştiriliyor olmasıdır.

Mega projelerin tümü her durumda tahribat yaratıp sağlıksız yaşam ortamları üretiyor. Ama güçsüz/başarısız devletler/siyasal iktidarların mega projeler üzerinden yarattığı yıkım daha büyük oluyor; dünya ölçeğinde işleyişe dahil olma ile olamama arasında manevra yeteneği kazanıp manevra yeteneğine rağmen sermaye birikim mantığına dahi uymayan bir fark/değer yaratamama hali. Bu başarısızlığı daha sonra da üzerinde duracağımız Sağlık Bakanının açıklamasında bulabiliriz: ‘İstanbul Wuhan oldu ve daha da kötü.’ Bir başarısızlık öyküsü COVID-19 salgını ile daha bir açığa çıkmıştır. Harvey önceden işaret ettiği gibi, farklı nedenlere sahip olsalar da kapitalizmi çıldırarak yaşayan iki ülkeden bahsediyor: Çin ve Türkiye.

Farklılaşarak Yeniden Üretimin Güncel Krizine Çözüm Olarak Mega Projeler

“Sermaye bitmek, tükenmek bilmez bir farklılaşma süreciyle kendini yeniden üretmeye güdümlüdür.” Karatani (2012:41)

Kapitalizmi mekanik bir yeniden üretim ile tanımlayamayız. Kapitalizm ‘farklılaşarak yeniden üretim’ ile varlığını sürdürür. Fark yaratma (artı değer/katma değer) zorunluluğu beraberinde sadece yeni çok sayıda farklılaşmış meta yaratmaz, ama metaların üretimi için zamanla koşullara bağlı olarak daha fazla doğadan çekilip alınan hammadde, daha fazla ya da daha yoğun çalışan emekçi, doğadan daha fazla enerji, daha fazla makine ve muazzam boyutlara ulaşan tüketim ve tüketim sonucu muazzam oranda atık yaratır. Bugünlerde ise el değmemiş doğanın yaşam ortamlarına girdiği ölçüde virüsleri dünyaya yayıyor. Endüstriye dayalı birikim mekanizmalarının yarattığı dünya ölçeğindeki ağ tarzı yapılanmanın, virüslerin ve dolayısıyla COVID-19 salgının etiolojisi olduğunu, yani nedenlerin nedeni olduğunu söyleyebiliriz.

Her ülkenin sahip olduğu sermaye birikimi, endüstriyel gelişme ve devletler arasındaki içsel bağlantılar farkın (artı değer ve toplumsal sonuçlarının) nerede (mekân), ne kadar (miktar) ve hangi hızla (rekabet) yaratılacağını belir-

ler. Ama yaratılan farkların bir düzenek içinde tutulması gerekiyor. Diğer bir ifadeyle, açığa ‘çıkan fark’ ile tekrar üretim arasındaki gerilimin dengede tutulması gerekiyor. İki mekanizma bu işi üstlenir; ‘fiyat mekanizması’ ve ‘ulus-devlet’. Fark yaratma hızı ve yoğunluğu zamanla arttıkça, yer yer yeniden üretim krizlerine yol açıyor. Kriz, yeniden üretimin tekrarını sağlamanın daha da zorlaşması anlamına gelir. Farkın yaratılmasında karşılaşılan her zorluk, devlet ve birikimin öznelarının daha agresif olmasına neden oluyor. Evet, bir zorunluluk var; “sermaye bitmek, tükenmek bilmez bir farklılaşma süreciyle kendini yeniden üretmeye güdümlüdür”. İşleyişin, farkların birikimiyle kendini yeniden üretmediği zamanlarda devlet K. Karatani’nin ifadesiyle “tekerrür zorlantısı” ile devreye girer. Sahip oldukları donanımlar ile devletler farkların yarattığı gerilimleri çözmeye çalışırlar (Karatani, 2012:41-45). Ama sadece çalışırlar. Bazen çözerler ve bazen de Türkiye’de olduğu gibi çözemeyince ‘öteleme mekanizmalarını’ devreye sokarlar. Mega projelerin çıldırması olmasının nedeni de bu başarısızlıkla ilgili. İlginç bir şekilde, krize yol açan, yaratılan farkların birikimli süreçte açığa çıkardığı etkileri olurken, zamanla yani günümüz koşullarında fark (artı değer/katma değer, buna bazen ‘orta gelir tuzağı’ da deniyor) yaratamama, krizin temel belirleyeni oluyor. Kapitalizmin dünya ölçeğinde bir fark yaratamamaya karşı ulus-devletlerin, güçlenen yürütme aracılığı ile “tekerrür zorlantısına” başvurduğu bir döneme girdiğini söyleyebiliriz. Mega projeler, çok fazla fark yaratmanın açığa çıkardığı yeni ‘fark’ yaratma organizasyonlarıdır. Diğer bir ifadeyle mega projeleri ‘zora dayalı kompleks organizasyonlar’ olarak düşünebiliriz. Ulus-devletin öncülüğünde ve sermaye

kesiminin farklı fraksiyonları ile gerçekleştirilen büyük yıkım makinelerini erken bir tarihte Peter Hall “Planlanmış Büyük Felaketler” olarak tanımlamıştır (Hall, 1982). Artı değer ve fark yaratmanın geldiği aşama, sadece emekçileri ve kadınların görünmeyen emeğini kullanmak değil, onlarla birlikte daha fazla yaşam ortamını/doğayı tahrip etmektir. Kapitalizm, başından beri hastalık (patolojik) değil, hastalık üreten (patojenetik) bir işleyiştir, yeni planlanmış projeler tekerrür zorlantısının sonucu olarak, hastalığın kanserli hücre gibi, yaşamın/doğanın bedenine çok daha hızlı sirayet etmesine neden oluyor.

Bu yazımızın temel referans kaynağı olarak seçtiğimiz Lefebvre’ye başvuracak olursak:

“Devletin idari ve siyasi aygıtları, sermaye yatırımlarına (ekonomiye) soyut olarak müdahale etmekle artık yetinmiyorlar (hiç yetinmişler miydi?).” (Lefebvre, 2000:378)

Devletin sermaye birikim sürecine doğrudan müdahale etmesi sadece sermayedarlara hizmet etmek için değil; aslında sermaye birikiminin devamlılığı, kapitalist ‘toplumun yeniden üretimini’ sağladığı oranda kapitalist devleti de yeniden üretir. Mega projeler üzerinden devletin doğrudan müdahalesinin iki temel referansı, ‘devlet-sermaye işbirliği’ (gizlemek için kamu-özel işbirliği deniyor) ve bu işbirliğinin sonucu da mega projeler olmuştur. İşleyişin güncel açığa çıkışını detaylı olarak vermemiz olası değil, ama grafik/görsel olarak ilişkisel bütünsel bağlantıları göstermemiz olası. **Grafik 1**, mega projelerin çoğul etkileşim içinde biçimlenmesini bize veriyor.

Grafik üzerinden kısaca işaret edecek olursak mega projelerin devlet açısından en önemli belirleyenin “devletin mali krizi” denen olgu

Grafik 1. Sermaye ve devlet düzeneklerinin yeniden üretim krizi.

olduğunu söyleyebiliriz. Tüm dünyada ulus-devletler mali bir kriz, diğer bir ifade ile ‘finansal kısıt yaşıyorlar’.⁶ Finansal kısıtın birçok nedeni var, fakat bunlardan en önemlisi uluslararası işleyişe katılmak için gerçekleştirilen ticari ve finansal serbestleşme ve serbestleşmenin hızına bağlı olarak da sermayelerin ulus-devletlere karşı ‘vergi isyanı’ bayraklarını açmalarıdır. Devletler de uluslararası sermayeleri ülke içine çekmek için, üretim ve finans alanında vergiler azaltma yönünde bir yarış başlatmışlar. Özelleştirme sahip olunan kaynakları daha da azaltmıştır. Bir diğer neden ise devletlerarası borç mekanizmalarının sona ermiş olmasıdır. Ulus-devletler dünya ölçeğinde işleyişe katıldıkları oranda rekabetin temel belirleyenlerden bir diğeri bölüşüm alanında çıkmış ve gelir dağılımı adaletsizliğini artırmıştır. Her iki neden, beraberinde devletin gerek sermayedarlar ve gerekse vatandaşlar karşısında ‘meşruluk krizine’ girmesine yol açmıştır. Bu koşullar altında Türkiye, İran, Venezüella, Brezilya gibi ülkelerde yapılan kriz sonrası seçimler, daha önce var olan siyasi partilerin hızla gücünü kaybetmesine ve yeni partilerin iktidara gelmesine yol açmıştır. Kriz sürecinin ama daha çok devletin meşruluk krizini yaşadığı bir zaman içinde iktidar gelen AKP gibi partiler, finans, gelir aktarımı ve meşruluk krizi için yeni alternatif yollar bulmak zorunda kalmıştır. Türkiye’de özellikle 2010’lu yıllarda sermayeye ‘teşvik’, vatandaşa ‘sandviç’ politikaları tam da bu krizlerin ürünüdür.⁷ Vatandaşlara yeni gelir akımı yaratmak, sermaye için ise realizasyon ve değerlendirme (yatırım alanı) alanları açmak, yani fark (artı değer, katma değer) yaratılabilmek gerekiyor. Mega projeler devlet karşısında vatandaş ve sermaye arasında açığı daha fazla açıp devlet-sermaye ittifakına dönüşmüştür. Acımasız süreç tam da bu aşamada başladı. Bu zorunluluk karşısında sadece iki yol var:

Sermaye birikimine özgü daha fazla fark yaratmak için ‘nitelikli emek-gücü’ (emeğin verimliliği) ve daha ‘gelişkin makineler’ (sermayenin verimliliği) ve bu ikisinin etkileşimi ile açığa çıkacak olan ‘toplam faktör verimliliği’ artırmak.

Bu yol Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerde oldukça önemli yapısal dönüşümlerin yapılmasını gerektiriyor. Burjuva iktisatçıların dillerinden düşürmedikleri ‘yapısal reformlar’ tam da bu ihtiyaçlar için kullanılıyor. Bu koşullar yerine getirilemediği için kriz ve kriz ortamında AKP gibi yeni partiler iktidara taşınıyor. Taşınma süreci ilginç bir şekilde uluslararası ser-

maye/sınıf çıkarlarının desteği ile başlıyor, ama yerel dinamikler/sınıflar ile uluslararası dinamik ve sınıflar arasında zamanla gerginliklere, çatışmalara neden oluyor. Türkiye için de süreç böyle başladı. Uluslararası sermaye/işleyiş adına yapısal reformlar ısrarla dile getirilmekle kalınmadı, ama bu gerekliliği yerine getirmek için ‘yürütmenin güçlendirilmesi’ desteklendi. Uluslararası kurumlar finansal destekler verdi. Ama tüm bu desteğe karşı ülke içi dinamiklerin desteğini alan siyasi iktidar (bizim için AKP iktidarı) ilk seçeneği gerçekleştirmekte başarısız oldu. Çılgın projelerinin kaynağını bu çelişkili işleyiş içinde aramamız gerekiyor.

Siyasi iktidarın mega projelere ihtiyacı var; bazı sermaye gruplarının da ihtiyacı var tabii ki. Sonuç olarak siyasi iktidar, mega projeleri maddi ve sembolik bir araç olarak kullanırken, az sayıda devletin himayesi altında olan sermaye grupları da süreçte hızla birikim yapmışlar, yapmaya devam ediyorlar.

Mega Projelerin Finansal Bağlantısı

“Niye kasamızdan bir kuruş para çıkmaz?”

R. T. Erdoğan (2020)

Mega projeler mega oldukları ölçüde büyük finansal kaynaklara ihtiyaç duyar. Zaten toplam işleyiş anapara anlamına gelen sermaye üzerinden tanımlamışız: ‘sermaye düzeni’. Sadece sermaye/şirketler değil ama siyasi iktidarlar da emekçileri ve doğayı birikim/enerjiye dönüştürmek için para sermayeye, ‘finans’a ihtiyaç duyuyor. Dönemi tanımlayanın, devletin finansal kısıtı olduğunu söylemiştik. Mega projeler ile devlet-sermaye ilişkilerinin belki de en önemli noktası yaşam ortamını felakete sürükleyecek büyük-entegre yatırımın finansının nasıl sağlanacağıdır. Daha yakın zamanda Dünya Ekonomik Forumunda bir araya gelenler altyapı finansman problemini ve önerilen çözümü şöyle dile getirmektedir:

“Özel sektör yatırımları altyapı finansmanında sık kullanılan bir yol. Devlet bütçelerinin sağlık, eğitim ve emeklilik ihtiyaçlarına cevap vermek için gittikçe sıkıştığı bir ortamda, altyapı projelerinin finansmanında özel sektöre başvurmak her zamankinden daha fazla gerekli. BM’in 2015 yılında altyapı ve kalkınmanın finanse edilmesi için kamu ve özel sektör sermayesinin harmanlanmasının önemine dikkat çeken Addis Ababa Eylem Gündemini kabul etmesinden beri bu görüş kalkınma kurumları arasında neredeyse ortak bir fikir haline gelmiştir.”⁸

Ortak bir fikir haline geldiğini çılgın ötesi çıldırmış mega Kanal İstanbul Projesine ilişkin açıklamada Cumhurbaşkanı Erdoğan'ı dinleyelim:

“Burada 2 önemli faktör var. Bunlardan bir tanesi bu işin planlaması yapılmıştır. Projelendirme çalışmaları tamamlanmıştır. İşin finans noktasına gelince biz yap-işlet-devret ile yapabiliriz. İki, milli bütçe ile yapabiliriz. Benim gönlümün arzu ettiği yap-işlet-devret sistemi ile bunu yapmaktır. Niye; kasamızdan bir kuruş para çıkmaz. Yapacağımız anlaşmaya göre de bunu yüklenen firmalar kaynağını kendisi bulur ve bu kanalı yapar.”⁹

Kasamızdan bir kuruş çıkmayacak ifadesini biraz açacak olursak, kamunun kasasından para çıkmayınca finans piyasalarından tedarik etme öne çıkıyor. Siyasi iktidarlar ulusal ve uluslararası finans piyasalarına yöneliyor, finans piyasalarıyla farklı düzeyde ilişkiler kuruluyor. Mega proje için finansal kaynak bulunduğu zaman sadece finansal açıdan para sermayelerinin değerlendirilmesi sağlanmıyor, mega projenin gerçekleşmesi için diğer sektörlerden girdi sağlanıyor. Yani, sermayenin realizasyon krizine çözüm olduğu gibi, aşırı birikim sonucu yeni yatırım alanı bulamayan ve değersizleşme krizine giren sermayeler için yeni yatırımın, dolayısıyla yeniden değerlendirilmenin önü açılıyor. Diğer yandan mega projelerin ister istemez kamu hizmeti, kamu yararı, kamu mülkiyeti alanında önemli değişimlere yol açtığını söyleyebiliriz. Türkiye örneğinde, Japon Uluslararası İşbirliği Ajansı (JICA), Dünya Bankası, Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) ve İslam Kalkınma Bankası, inşaat sektörünü körükleyen en önemli yabancı yatırım kaynaklarıdır (Kundak ve Baypınar, 2011:60).

Ama her zaman kolay kolay finans kaynağı bulunamıyor. Finans boyutunun bir diğer özelliği var ki, muhalif kamuoyu bu boyutu çok iyi biliyor. Mega projeler genellikle dünya ölçeğinde finans şebekesi içinde gerçekleşiyor. Ama metin boyunca ifade ettiğimiz gibi ‘başarısızlıkları’ açığa çıkmış siyasi iktidarlar ne kadar gürültü çıkarırlarsa çıkarsınlar bu şebekeden finans kaynak sağlayamıyorlar. Kemal Derviş’in 2001 krizine karşı hazırladığı “Güçlü Ekonomiye Geçiş” programında sermayenin ve uluslararası sermayenin çıkarlarına uygun programda devlet/hazine döviz biçiminde borçlanmaya izin vermiyordu. Bu yıllardan sonra Türkiye’de yeniden üretimin aşıl topuğu olan döviz biçiminde sermaye ihtiyacı şirketler üzerinden gerçekleşmeye başladı. AKP iktidarı kaynak bulma sıkıntısı içine girdiği 2010 sonrası yıllarda mega projeleri parti programı ve pratiklerine aldılar. Bu alanda işleyişi iyi bilen Ege Cansen’e kulak verelim:

“Ancak AKP, devasa şehir hastaneleri, paralı ‘köprülü süper otoyollar’ ile İstanbul Havalimanı benzeri hepsi birer ‘kara delik’ olan yatırım kararları aldı. Bunların inşaat ve işletmesini de, finansmanı bulma dahil, özel firmalara ihale etti. Bu firmalar ‘teminatsız’ dış borç bulamayınca, onlara dolaylı yollarla ‘Hazine garantisi’ verildi. Yani devlet yeniden dövizle borçlandı. Bu yetmedi, resmi bilgilere göre Hazine ihraçlı Eurobond’larının tutarı şimdilerde 38 milyar doları geçmiş. İlginç bir çevrim oluştu. Devlet, halktan dövizle borç alıyor. Halk dövizini bankadan, banka da merkez bankasından alıyor.”¹⁰

Bahadır Özgür siyasi iktidar ile finans ve üstlenici firmalar arasındaki ilişkiyi ısrarla incelemelerini bir yazısında güzel bir ifade ile tanımlıyor: “Ahırdaki inek ve tıkr tıkr işleyen saatli bomba.” Niçin saatli bomba; döviz üzerinden yapılan borçlanma ülkenin ekonomik etkinliğine bağlı olarak Türk Lirası değer kaybedince üstlenilen borçlar değer kaybına bağlı olarak muazzam oranlara varıyor:

“Sadece 7 mega proje için kamu bankalarından çekilen kredi 10 milyar dolar civarında. Yani alındığı dönemde 25 milyar lirayı bulan yük bugün 70 milyar liraya dayandı. Üstüne bir de 17,2 milyar dolar, TL olarak 127 milyar lira da kamunun garanti verdiği özel borç bulunuyor. Kur böyle artarken, bu denli büyük bir borç dağı ne olacak?” (Özgür, 2020)

Devlet-sermaye işbirliği için kamunun sunacağı hizmetin maliyetiyle, sermaye ile ortaklaşa yaptığı zaman açığa çıkacak olan maliyet arasındaki bağlantıya ‘projenin para değeri’ deniyor. İşleyişin mantığı egemen olduğu ölçüde devlet ve siyasi iktidarlar da bu maliyet-kazanç ölçeğine başvuruyorlar. Sermayeden girdi alma (satın alma sözleşmeleri) ya da bir hizmeti sermaye ile ortaklaşa yapma bu kâr-zararın para değeri ölçümleri üzerinden gerçekleştirilmesi gerektiği söyleniyor. Gerekliklik dünyanın birçok yerinde gerçekleştirilemiyor, ama Türkiye’de hiç gerçekleştirilemiyor. Kamu hizmetini daha az maliyetle sunma yerine yandaş sermayelere kaynak aktarmaya dönüşüyor.¹¹

Makyavelyan Projeler:

“En uygun olmayan proje hayatta kalır”

“Hiçbir şey bir prense, büyük girişimlerde bulunmak ve kişisel becerilerinin sıra dışı örneklerini sergilemek kadar saygınlık kazandırmaz” Machiavelli (Prens)

Yüzlerce mega proje analizini yapan Bent Flyvbjerg kısa ve çok açıklayıcı makalesinde mega pro-

jelerinin özellikle maliyet aşımı konusunu çalıştı-
ğında, kendisinin, hükümetin üst makamlarınca
nasıl tehdit edildiğini anlatır. Çünkü mega proje-
ler olgular yerine algılara yönelen metinlerdir.
Flyvbjerg açıkça şu vurgu ile analizinin sonucunu
belirliyor: “Türünün ilk ve en büyüğü olan anke-
timizde, 20’den fazla ülkede birkaç yüz proje
sonucunda olgular ile algılar arasındaki açıklığı
bir formül ile dile getirdik.” İlk vurgu, mega pro-
jelerin baş danışmanının Machiavelli olması
gerektiği yönünde. Projenin gerçekleşmesi için
her yol denenir. Bu yüzden pragmatist bir özelli-
ğe sahiptir. Mega projeler potansiyel yatırımcıla-
rın ilgisini çekmek için abartılı/gürültülü bir
üslupla gündeme alınır. Ama mega projeler üye-
rine yaptığı gözlemlerden çıkardığı formül bu
gürültünün çıkarılma nedenlerini anlatacak nite-
likte. Nedir bulguları? Projeler esas maliyetlerine
göre hep daha ‘düşük maliyetli’ gösterilir, gele-
cekte elde edilecek ‘gelir’ ise daha yüksek göste-
rilir. Araya girip Kanal İstanbul çılgın projeleri
için maliyet bildirimlerinin bir yıl içinde farklılaş-
masına ait bilgi verelim. Kanal İstanbul’un mali-
yetine ilişkin geçen yılın başında resmi sunumda
118 milyar TL (20 milyar dolar) rakamı verilir-
ken bu yıl 75 milyar TL (12,6 milyar dolar) mali-
yeti olacağı açıklandı.¹²

Konumuz açısından çok daha önemli bir
özellik ise ‘çevresel etki/yıkımların azımsanma-
sı’ ya da hiç dikkate alınmamasıdır. Ama mega
projelerin gerçekliğe uymadığı oranda, algıları
etkilemek için ‘kalkınmaya yönelik’ etkilerinin
öne çıkartıldığı ve sonunda projenin onaylandı-
ğı belirtilmiştir. Mega projelerde genellikle bu
Makyaveliyan formül uygulanır ve formülün
sonunda “en uygun olmayan projenin hayatta
kaldığı” sonucuna varılmıştır (Flyvbjerg, 2005).
Flyvbjerg’in detaylandırılmış çalışması bize bir
dizi ipucu sunuyor. Ama özellikle benim gibi
kalkınma konusunda çalışanlar için çok önemli
bir isim olan Albert O. Hirschman, bu Makyave-
liyan mega projelerin hayata geçmesini “gizleyi-
ci el” kavramı ile açıklar. Dünya Bankası destek-
li mega projelere baktığında projenin işaret etti-
ği sonuçlar ile gerçekleşen arasında önemli fark-
lılıklar olduğunu saptamıştır. Bu anlamda siyasi
iktidarlar için belirleyici olan, projenin uygulan-
masını her koşulda sağlamaktır.

Kayırmacılık İlişkileri Olarak Mega Projeler

Kriz ortamında krizi çözmek üzere iktidara taşı-
nan partiler, elde ettikleri manevra yeteneği ile
harekete geçirdikleri mega projelerle sadece
genel olarak sermaye birikiminin ve devletin

finans kısıtını aşmakla kalmamış kendilerine
‘bağlı bir sermaye grubu’ yaratma olanağına
kavuşmuşlardır. Eş-dost kapitalizmi ya da ‘kayır-
macılık ilişkileri’, denetlenmesi zor olan mega
projelerde daha bir artış göstermiştir. Türkiye
gibi geç kapitalistleşen ülkelerde sermaye biri-
kim sürecine sonradan katılan ve bu yüzden kal-
kınma ve adalet isteyen ‘yeni sermayedarlar’
siyasi iktidarla ittifak oluşturma konusunda
zaten istekli olmuşlardır. ‘Adalet ve kalkınma’
isteği ile başlanan süreç bazı sermayeler için ina-
nılmaz bir hızla büyümelerini sağlamıştır. CHP
iç bilgilenmesi için hazırlanan KÖİ Taslak
Raporu verisine başvuracak olursak:

“Türkiye’de en fazla kamu-özel işbirliği ihale-
si alan 10 şirket toplamda 205 milyar dolarlık
ihale aldı. Doğrudan AKP destekçisi olan üç ser-
maye grubunun aldığı KÖİ ihalelerinin bedeli,
Dünya Bankasının KÖİ raporundaki verilere göre
130 milyar dolar seviyesindedir.”¹³

Sonuç olarak mega projeler öyküsünde belirle-
yici aktör, siyasal iktidar, yani Adalet ve Kalkın-
ma Partisi iken kayırmacı ilişkiler dolayında yük-
selen sermaye grupları da bir diğer aktör olarak
kabul edilmeli. Kim bu aktörler dersiniz, sayıla-
rı çok da fazla olmayan, ‘AKP’nin müteahhitleri’
diyeceğimiz, öteleme mekanizmalarının öne
çıkardığı ve herkesin bildiği isimler. Burada siya-
sal iktidardan alınan ihalelere ait örnekler vere-
lim; haberin başlığı anlamlı: “İşte AKP’nin
‘dörtlü müteahhit grubu’ ve aldıkları ihaleler”.
İhalelerden sadece örnekler seçtik;

*Cengiz-Limak-Kolin Ortaklığının aldığı iha-
leler:* BEDAŞ-İstanbul Avrupa Yakası Boğaziçi
dağıtımını özelleştirmesi, Akdeniz Elektrik dağıtım-
ını özelleştirmesi, Uludağ Elektrik dağıtımını özel-
leştirilmesi, Sivas-Tokat Yozgat (Çamlıbel) elektrik
dağıtımını özelleştirmesi, Yusufeli Barajı ve Ankara
Hızlı Tren Garı Projesi.

Cengiz İnşaatın tek başına aldığı ihaleler:
Hasankeyf Ilısu Barajı, Atası Barajı, İstanbul
Metro Taksim-4. Levent hattı, Ordu-Giresun
Havalimanı altyapısı, Maltepe Sahili Dolgusu Pro-
jesi, Eti Alüminyum, Oymapınar Barajı ve Antal-
ya Eti Liman İşletmeleri.

*Cengiz-İC İçtaş (3. Köprü yüklenicisi) ortak-
lığının aldığı ihaleler:* Ankara-İstanbul Hızlı
Tren 1. ve 2. Etaplar, Trabzon Aşkale yolu.

Cengiz-Kalyon ortaklığının aldığı ihaleler:
Şile Ağva Yolu

Kalyon’nun tek başına ihaleler: Taksim Yaya-
laştırma Projesi, Metrobüs ulaşım hattı, Çağlayan
Kavşağı Yol Yapımı, Bakırköy Adliyesi Binası,
Ataköy Atık Su Arıtma Tesisi, ayrıca toplam 100
milyar TL’lik kamu ihaleleri.”¹⁴

Az sayıda firma/şirket bu kadar ihale ve gücü
nasıl elde ediyor?¹⁵ Bu soru çok önemli. Sermaye-

ler arası güç ilişkilerini anlamak için önemli olduğu kadar, devlet-sermaye ilişkisinde gerçekleşen dönüşümü anlamak açısından da önemli. Adı anılan yandaş sermayelere/şirketlere döneceğiz.

İktidar partisinin ısrarla 'AK Parti' demesi ile 'Adalet ve Kalkınma Partisi' ifadesi arasında zamanla artarak açığa çıkan çelişki tarihe geçecek nitelikte. Ve sırf bu yüzden T. Yücel'e katılmamak olası mı ; "çelişkinin bu kadarını anlamak"ta zorlanıyorum.

Otoriterleşme Sürecinin Hızlandığı Mega Projeler

"Bunlar istese de istemese de bu ülkede [...] öğrenilecek ve öğretilecektir."¹⁶

Özelleştirme, devletin küçülmesi gibi argümanlarla başlayan süreç bugün ilginç bir şekilde kamu-özel işbirliği ve mega projeler üzerinden devletin daha fazla sermaye ya da az sayıda sermaye üzerinde kontrolünü artırmış durumda. Özellikle Türkiye'de sağlık, eğitim, enerji, altyapı, konut gibi birçok alanda önceki zamanlardan çok daha fazla devletin etki alanını artırmasına tanık oluyoruz. "Kızım sana söylüyorum" hesabı, biz de başka bir ülke-örnekten hareketle açıklayalım. K. Bogaert'in *Küreselleşmiş Otoriterlik (Kentsel Fas'ta Mega Projeler, Geçekondular ve Sınıf İlişkileri)* çalışmasında 'devlet üretim tarzının' mega projeler üzerinden değişimini çok daha geniş bir çerçevede ele alıyor. Türkiye gerçeğini anlamamız açısından çıkarımları anlamlı:

"II. Hasan liderlik yıllarında demir yumruğunun yarattığı bir ortamda hüküm sürerken, Muhammed VI holdingler, fonlar ve uzmanlaşmış devlet kurumları aracılığıyla Fas'ı yönetiyor. Bu mutlaka babasından daha az otoriter olduğu anlamına gelmez, sadece otoritesini yeni farklı kurumlardan alıyor. Mega proje küreselleşmiş bir otoriter yönetim biçimine dönüşmüştür. Bouregreg projesi, Tanger Med ve Casablanca Marina gibi mega projeler, Avrupa'dan yatırımcılar, yabancı danışmanlar, devlet desteği, Fas monarşisi ve Körfez emirleri arasındaki ayrıcalıklı ilişkiler üzerinden belirlendiğini dile getirecektir. Dünya ölçeğinde hareket yeteneği kazanan ama değerklenmek için sürekli arayış halinde olan sermayelerin mekânın yeniden üretimine artan katılımı, devletin mekân üzerindeki kararlarında daha küresel bir karakter kazanmaktadır. Böylece uluslararası ve iç siyasi güçler, devlet iktidarı bir mega projede özel yollarla bir araya gelebiliyorlar. Tıpkı projeler gibi, devletin kendisi de küresel bir girişim haline gelmiştir." (Koenraad, 2018:90)

Mega projelerin nedenlerini işleyiş üzerinden açıkladık, farklılık yaratarak yeniden üretimin

gerçekleştirilemediği zaman ve bugünkü koşullarda mega projelerin 'çıldırircasına' yaşam ortamını tahrip etmesinin önünün, 'yürütmenin güçlenmesiyle' açıldığını söyleyebiliriz. Tüm dünyada yürütme güçleniyor, ama bu, daha az demokratik olandan daha otoriter/baskıcı biçimlere doğru geniş bir yelpazede gerçekleşiyor. Sermaye birikimi endüstriyel gelişme açısından belirli bir aşamaya gelen Türkiye, Rusya, Brezilya, Mısır, Romanya, Hindistan'ı mega projeleri ile otoriter/baskıcı biçimlerin birbirini tetiklediğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Yasama, yürütme yargı arasındaki iç denge bozularak kanun hükmünde kararnameler üzerinden mega projelerin yürütülmesi bu otoriter yapıların sonucu, ya da otoriter yapılara yol açan endüstriyel birikimin iç işleyişi ile bağlantılı. Rusya'da mega projeleri kanun hükmünde kararnamelerle bağlantısı içinde ele alan Nadir Kinossian ve Kevin Morgan; Avrupa ve Amerika şehirlerinde uygulanan mega projeler arasında piyasa yönelimi ve özel sektörün rolü açısından bir yakınlaşma olduğunu ve mega projelerin neoliberal işleyiş geçişin katalizörleri olarak görüldüğünü oysa kendi çalışmalarında gösterdikleri gibi "Rusya'da benzer mega projeler ülkeyi küresel ekonomiye daha iyi entegre etmek için daha geniş bir stratejinin bir parçası olarak siyasi seçkinler tarafından başlatıldığını" belirtirler. Bölgesel bir innovasyon kümelenmesi yaratmaya yönelik Skolkovo mega projesinin gerçekleşmesini 'kararname yoluyla geliştirme' olarak tanımlarlar (Nadir Kinossian ve Kevin Morgan, 2014). Bir şeyler anımsatıyor olsa gerek.¹⁷

Ama yine de mega projelerin 'çılgın proje' ve çılgın otoriter/baskıcı yöneticilere yol açmasının nedeni bu baskı mekanizmasının görünen parti ve kişileri değil, endüstrileşmeye, sermaye birikimine 'geç' başlayan toplumlar olmasıdır. Tekerrür zorlaması kavramı ışığında bizim gibi geç kapitalistleşme sürecine giren toplumların otoriterleşme dönemlerine baktığımızda üç özel dönem/evre görürüz. 'Sanayi ve sermaye birikiminin' inşa süreci, birikim sürecinin tıkanıp 'daha fazla fark yaratma sorunu' ile karşılaşma dönemi ve son olarak 'dünya ölçeğinde' etkin işleyen sürece 'katılma' zorunluluğu. Bu dönemler doğrusal ve sorunsuz yaşanmıyor. İşleyiş ilişkisi mekanizmaların yeniden üretimi zorunlu kıldığı koşullar otoriter/baskıcı yollarla düzeni/yeniden üretimi sağlama öne çıkıyor. Özellikle dünya ölçeğindeki işleyiş daha yoğun fark yaratarak dahil olma, daha sancılı bir biçim

alıyor. Bu biçimin içeriğini de baskıcı/otoriter yönetimler dolduruyor. Devlet ve siyasal iktidarların doğrudan müdahalelerinin her zaman olumlu sonuç vermediğini Türkiye örneğinde yaşayarak öğreniyoruz.

Faustian İttifak Olarak Mega Projelerin

Kaynakları: Süreklilik İçinde Dönüşüm

“İnsanca değil yiyecek içmesi bile dangalağın.

*Hep uzaklara sürüklüyor onu tutku,
Biliyor kendi de çılgınlığını yarı yarıya”*

Goethe (*Faust*, 2001:27)

Ulus-devlet ve sermaye birikiminin zaman içinde sağladığı donanımı bir araya getiren yeni bir *Faustian ittifak* olarak mega projelerden bahsedebiliriz. Faustian ittifakın temelinde yeniden üretim zorunluluğu yatıyor. Yeniden üretimi sağlayan değişkenlerin ne/neler olduğunu açıklamak bu anlamda önemli. Çünkü ittifak içinde harekete geçen mega projeler, mega oldukları ölçüde bir dizi kaynak/enerjiye ihtiyaç duyuyor. Bu soruya verilecek cevap sadece mega projeleri ayakta tutan kaynakları açıklamakla yetinmeyip, mega yıkım sürecini durduracak özneleri de açığa çıkartıyor olması nedeniyle önemlidir.

Batı-Avrupa’da sanayi devrimi, imalat sisteminin ilk filizlendiği dönemlerde Goethe bir sanatçı duyarlılığı ile süreci ‘oluşum’ (*bildung*) olarak adlandırır. Oluşum sürecinin bileşenleri çelişkiler ve karşıtlıklar (*polaritat*) sonucu açığa çıkan sonsuz değişimdir – *metamorphose* (Aytaç, 2018:13). Goethe çalışmasında ruhunu şeytana

satan Faust’u ele alır. Şeytan Mephisto Faust’un halini “Biliyor kendi de çılgınlığını yarı yarıya” diyerek tanımlıyor, çılgınlık önce kendi dar çevresinin dönüşümü ile başlıyor ve sonra *doğaya* (“uçsuz bucaksız okyanusu kıyıda kitleleme”) karşı yöneliyor. Şöyle dile gelir Faust: “Egemenlik sağlamak / geniş toprak edinmek / İstiyorum” (Goethe, 2001:556).

Doğadan elde edilen arazi yetmiyor; yaşlı bir çiftin (Philemon ve Baucis) sahip olduğu topraklara göz diyor: “O, benim olmayan / Birkaç ağaç / Sarsıyor, dünya egemenliğini.” Yaşlı çift topraklarını Faust’a vermeyi reddediyor. Faust, zamanın çapulcularına karşı: “Bu Direniş ve değişmez inat / Tadını kaçırıyor en görkemli başarının” (Goethe, 2001:612)

Yaşlı çiftin toprakları acele kamulaştırmaya dahil ediliyor. Yok yok, Faust tarafından öldürülüyorlar. Sorun sadece toprak/arazi değil, toprak, arazi üzerinde bir şey ‘inşa’, ‘imal’ etmek. İstanbul havalimanı ya da Kanal İstanbul’u hatırlayarak şu ifadeye bakalım; Faust dile gelir: “Elden geldiğince / Kalabalık, sürü sürü işçi bul / Onları gözdağı ya da tatlı dille kandır / Sıkıştır, tuzakla, baskıyla işi yürüt! / Günü gününe bilgi edinmek isterim / Kazılan hendegin ilerleyişi konusunda.” (Goethe, 20012:628).

İşçiler, emek-gücü bulunur ve tabi ki: “İşçiler gündüzleri gürültü çıkarıyorlar / Kazma kürek sallayarak boşuna / Küçük yalanların geceleyn kaynaştığı yerde / Bir duvar yükseliyordu ertesi gün. / Akıyordu insan kurbanlarının kanı / İnleyenlerin çılgılığı dolduruyordu geceyi / Korlu ateşler yuvarlanıyordu denize /

Grafik 2. Kapitalizmin ulus-devlet destekli imalata dayalı sermaye birikimi ve yeniden üretimin kaynakları.

Bir *kanal* açılıyordu ertesi gün.” (Goethe, 20012:605)

Goethe'nin Faust metni, oluşum halindeki bir toplumun bileşenlerini vermekle kalmaz, çok daha önemlisi bileşenleri ile toplumun yeniden üretimi için gerekli kaynaklarını ele verir. Toplumu toplum yapan, toplumun bileşenlerinin bugünden yarına varlığını sürdürmesidir. Goethe'nin estetik bir dille aslında yeni oluşan toplumun doğa, emek-kadın üzerinden yeniden üretildiğini gösteriyor.

Grafik 2'yi temel alarak birkaç genelleme yapabiliriz. Ulus-devlet destekli, imalata dayalı, birikime dayalı toplumun bugünden yarına kendisini 'yeniden üretebilir' olması gerektiğini yukarıda belirttik. Gerek ulus-devlet ve gerekse sermaye birikiminin, yeniden üretim için zaman içinde farklı hızlarda değişen oranlarda üç temel enerji kaynağı üzerinden yükseldiğini söyleyebiliriz.

- i. Karşılığı ödenmeyen emek-zamanı (çalışanların sömürüsü),
- ii. Görünmeyen emek zamanı (kadın emeği),
- iii. Önceleri serbest mal olarak düşünülen üretim süreci için girdi, yani hammadde olarak tanımlanan, ama son zamanlarda 'sermayenin değeri' ihtiyacı' (re-volarizasyon) ve ulus-devletin 'finans kısıt krizine karşı' birikim süreci içine çekilerek tahrir edilen 'doğa'.

Bu temel kaynakların amansız-cılgınca işleyişe kurban edilmesi basit bir zor ile gerçekleşmiyor. İşleyişin yeniden üretimi için kitlelerin kültürel bilinç dışını kontrol etme ya da 'semboller', 'simgeler' ve 'ideolojilerle' bu kültürel bilinç dışı yeniden üretilmeye yönelir. Daha uygun bir ifadeyle harcanan/kurban edilenlerin rızası için bir koruyucu kuşak olarak 'anlam dünyası' imal edilir. Mega projeler toplumu-doğayı büyük ölçüde etkilediği için verili bir dizi sembolik anlam ya da yeni yaratılan sembolik anlam üzerinden meşruluğunu sağlar ya da sağlamak ister. Sıklıkla, mega projelerin, rekabet halindeki kentlere 'marka değeri' kazandırdığı söylenir. Mega projeler bazen Türkiye'de de olduğu gibi proje sahibi siyasal otoriterin sembolik gücüne, şiddetine dönüşür.

Hani sermaye birikimi ve sahipleri için piyasalar güçlenip devletlerin, dolayısıyla siyasal iktidarın toplum ya da sermaye birikimi üzerindeki etkisi azalacaktı? Mega projeler ve projelerin devlet-sermaye üzerinden biçimlenmesi devlet ve siyasal iktidarların toplam işleyiş içindeki değişen konumunu yeniden düşünmemizi gerekli kılıyor. Bu gereklilik özellikle de bir önceki

bölümde işaret ettiğimiz sermaye ve devletin karşılaştığı yeniden üretim krizine karşı yukarıda verdiğimiz üç temel kaynağı daha yaygın ve daha yoğun kullanmayı gerekli kılıyor. Bu zorunluluk devlet-siyasi iktidarın yeniden üretimi için zorun daha da açığa çıkmasına neden oluyor. O zaman mega projelerin, sermayenin yeniden üretimi, ama sermayenin yeniden üretimini sağladığı oranda da devletin yeniden üretimi anlamına geldiğini söyleyebiliriz. Mega projeleri devlet ve sermayenin kaynak olarak gördüğü değişkenler (emek-gücü, doğa, kadın) üzerinde uyguladığı organize bir şiddet olarak tanımlamak abartılı olmayacaktır.

Gelirin Üç Kaynağı ama Bir de Devlet: Mega Projeler

“Toprak, sadece tarım değil, yeraltı ve kaynaklarıdır da. Aynı zamanda belli bir bölgeye bağlı ulus-devlettir. Dolayısıyla, mutlak siyasettir ve siyasal stratejidir.”

Lefebvre (2014:330)

Projeler mega da olsa, toplam dünya GSYİH'sının yüzde 8'i tutarına da ulaşsa kullanacağı kaynaklar aynıdır. Bu argümanı detaylandırmak için K. Marx ile H. Lefebvre arasında bir bağlantı kurmaya çalışacağım. K. Marx'ın analizinde özel bir yeri olan 'üçlü formül', gelir ile gelirlerin kaynağı olan artı değer arasında iç bağlantıları açığa çıkarmıştır.

“Sermaye-kâr (girişim kârı artı faiz), toprak-toprak rantı, emek-**ücretler**, işte, toplumsal üretim sürecinin tüm gizemini kapsayan üçlü formül.” (Marx, 1990:715)

Marx'ın tanımladığı gelirin üç biçimi ile kapitalist toplumda zenginliğin kaynağı arasındaki bağlantı, 'ulus-devlet destekli endüstriyel birikimin' yeniden üretim koşullarını oluşturduğu ölçüde önemlidir. Marx'ın kanımca bu çok önemli ama bitmemiş katkısını H. Lefebvre yeniden gündemine alır:

“Kapitalist üretim tarzında ve burjuva toplumunda iki değil üç unsur, üç veçhe ya da 'faktör' vardır: 'Toprak' (Toprak Hanım), 'Sermaye' (Sermaye Bey) ve 'Emek' (Emekçiler). Başka deyişle, rantlar, kâr, ücret. Bu üç terimin ilişkilerini ortaya çıkarmak, sergilemek gerekmektedir. Üç terim; iyice vurgulamalı: iki (ücret ve sermaye, burjuvazi ve işçi sınıfı) değil, üç. Toprakla tam olarak ne kastedilir? Toprak, sadece tarım değil, yeraltı ve kaynaklarıdır da. Aynı zamanda belli bir bölgeye bağlı 'ulus-devlettir'. Dolayısıyla, 'mutlak siyasettir ve siyasal stratejidir'. (Lefebvre, 2014:330) ['vurgular' bana ait]

Bu yüzden tüm bu işleyiş içinde ulus-devlet ve siyasal stratejilerin zaman içinde farklılaşmasını gündemimizde tutmamız gerekiyor; “Marx gibi, devlet ve devletin oluşumunun üretim ilişkilerinin, sınıfların ve çelişkilerinin dışında olmadığını kanıtlasak bile, devlet, Egemenlikle birlikte, bunların üzerinde yükselir ve zor yoluyla çelişkileri çözme hakkını kendine ayırır. Devlet, güce başvurmayı meşru görür ve şiddet tekeli üstlenir.” (Lefebvre, 2014:287) Mega projeleri hayata geçiren devlet, sadece verili *toplumsal olanın yeniden* üretimi için maddi yeniden üretim ortamını sağlamaz, ama çok daha önemlisi kendisinin yeniden üretim koşullarını sağlamak için harekete geçmiştir. Çok daha önemli bir çıkarımla devlet daha başından itibaren imalata dayalı birikim mekanizmasının sadece yeniden üretimini sağlamaz, aynı zamanda oluşumu için gerekli ortamı da yaratır. Türkiye gibi geç-ulus devlet olan ve birikime geç dahil olan ülkelerde bu daha baskın olduğu için devlet ve siyasal iktidar tüm mekanizmayı perdeler ve ilişkileri iç bağıntıları ile görmemizi engeller. Devlet ya da sermaye birikimi ya da kalkınma (sanayileşme) ifadeleri üzerinden ele alış yerine bunlar arasında zaman içinde (birikim süreci-sınıfsal ilişkilere bağlı olarak) değişen iç bağlantıları göstermemiz gerekiyor. Erken dönem bir haklı vurguyu konumuz açısından aktarmanın anlamlı olduğunu düşünüyorum:

“Sermaye ve devlet birleşmeye devam ediyor. Ancak birleşme yalnızca az sayıda büyük şirketin devleti bir araç olarak kullandığı için meydana gelmiyor: aynı zamanda daha yapısal bir fenomen ortaya çıkıyor - düzenleyici ve üretken işlevler arasında basit bir iş bölümü değil, ilişkinin tüm doğası değişiyor.” (Duclos, 1981:164)

Duclos’un işaret ettiği ilişkinin doğasını biraz daha açmamız gerekiyor. H. Lefebvre devlet üzerine kapsamlı çalışmasında, devlet, koordinasyonlarını sağlayarak akışları ve stokları kontrol etme eğiliminde olduğu için başlı başına bir ‘devlet üretim tarzını’ belirtir. Dinamik bir süreç olarak üretici güçlerin genişlemesinin, (fetiş kavramlar ‘büyüme’ ya da ‘kalkınma’) imalatın ve tüketimin yoğunlaştığı kentleşmenin ve artan ölçüde yeni koşulların yarattığı yeni toplumsal mekân üretiminin, niteliksel sıçrama ile ‘devlet üretim tarzını’ ortaya çıkardığını söyler. Devlet üretim tarzının zamanla ‘mega projelere’ dönüşeceğinin ipuçlarını da *Mekânın Üretimi* çalışmasında verir:

“[K]apitalizm ve daha genel olarak büyüme ancak bütün mekâna yayılarak varlık sürdürebildiği için (...) mekâna sanayi yerleşecektir. Bu

mekânda vurgun ve talanların zenginlikleri yığılır. Devletli sanayi mekânı böyledir. Toprak; (...) yeraltı, yani denizlerin ve karaların diplerine dek saklı kaynaklar, enerji ve hammadde; son olarak da, yerüstü denebilecek şey, yani üç boyutlu cisimler, yüksek inşaatlar, dağların ve gezegenlerin mekânları. Mekân, zemin, toprak yok olmadı, sanayi üretimi tarafından emilmediler; tersine, kapitalizme entegre edilerek, kapitalizmin yayılması içinde, özgül unsur ya da işlev olarak kendilerini ortaya koyuyorlar.” (Lefebvre, 2014:329)

İşleyişin dünya ölçeğinde yayıldığını düşündüğümüzde, yukarıda sıraladığımız işleyişin temel kaynağı olan doğa, emek gücünün enerji olarak kullanılmasının zaman içinde dünya ölçeğinde gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Son yıllarda rekabet değil de ‘yapısal rekabet ifadesi’, rekabet için ulus-devletlerin dünya ölçeğinde etkin olmaya çalışan sermayeler için uygun ‘yatırım ortamı’ sunmalarını hızlandırmıştır. Mega projelerin tetikleyicisi olan ‘yapısal rekabet’in, ulus-devlet ve sermayelerin dünya ölçeğinde devam eden işleyişe dahil olma istek/zorunluluğunun ürünü olduğunu belirtmeliyiz. Kaynaklara erişim için dünya ölçeğinde yeni güç ittifakları oluşmaya başlamıştır. Yeni ‘güç ittifakının’ ilk dile gelişi ‘yönetişim’ olurken, hizmet ve meta üretiminin ölçeğinin büyütülmesi ‘mega projeleri’ tetikleyen çok düzeyli değişkenler oluyor. Ülke içinde ve dünya ölçeğindeki farklı dinamikler D. Massey’in işaret ettiği gibi ‘güç geometrilerinin’ yeniden yeniden ittifak ve çatışmalara bağlı olarak dönüşmesine neden oluyor. Güç geometrilerinin dünya ölçeğinde kaynakları kullanmak için başvurduğu yeni organizasyon olarak mega projeleri görebiliriz. Mega projeler bu anlamda belirli mekânlarda, birçok siyasal pratiğin varlığına yol açıyor. (Massey, 2005:101-130). Ulus ve ulus-altı mekânların dünya ölçeğinde işleyişe katılması, finansal kaynak kısıtı, devletlerin artan ölçüde kapitalist girişim gibi davranmasına neden oldukça ‘devlet üretim tarzı, sermaye birikimi ve imalata’ dayalı mekanizmalar üzerinde manevra yeteneği daha bir artmıştır. Devlet, olanaklarını kullanan siyasal iktidarlara sermaye mekanizmaları ve daha somut olarak şirketler üzerinde daha fazla kontrol sağlıyor. Türkiye’de daha çok kayırmacılık biçiminde tanımladığımız ilişki ağı bir anlamda siyasi iktidarların kendi kontrolünde sermaye/şirketlerinin oluşmasına neden oluyor. Devletlerin/Türkiye’nin özellikle kaynak ihtiyacı doğrultusunda gerçekleştirdiği mega projeler, yeni holdinglerin ve fonların kurulmasına neden oluyor.

Çılgın Projelerine Yakın Çekim

“...ve biz buradaki kuşlara dedik ki, diyoruz ki, bin yıldır buradan uçuş yapıyordunuz ama bundan sonra lütfen burayı kullanmayın arkadaşlar çünkü artık uçaklar burayı kullanacak, tabii doğaya bunu anlatmak kolay değil...”¹⁸

Bizim çılgın projelerimize biraz daha yakından bakalım mı? Projelerimizin, yukarıda aktardığımız Makyavelist ve Faustian bir dünyanın tüm özelliklerini içinde barındırdığını görüyoruz. Yine yakından baktığımızda, otoriter bir yönetimin tüm özelliklerini barındırıyor. Ama uzaktan baktığımızda çılgın projelerimiz ve sahiplerinin ötesinde Türkiye’de ulus-devlet, siyasal iktidar, endüstri ve yerel-uluslararası sermayeler hakkında, ama çok daha önemlisi, bu değişkenler arasındaki ilişkilere ilişkin oldukça önemli ipuçları verdiğini görüyoruz. Ama çok daha önemli bir sorun var; bizim mega projelerin çılgınlığı ‘kuşları, ağaçları, denizi, havayı’, bir bütün olarak sağlık koşullarımızı içeren yaşam ortamını diğer mega projelere göre daha hızlı ve amansız tahrip edecek nitelikte.

Biraz yakına, bize ilk çarpan yönüne baktığımızda tüm mega projeler sadece siyasal iktidarın icrası olarak görünür. Hem öyledir, ama hem de değildir:

“Düşünebiliyor musunuz, dünyanın en büyük havalimanı yapılacak, bunun önünü kesiyorlar. Hayır kesemeyecekler. (...) Bunları ortaya koyacağız ve gümbür gümbür orada dozerlerimiz çalışacak. Mayıs sonu, haziranın başı, tarih veriyorum.¹⁹

Yakından baktığımızda “dünyanın en büyük havalimanı” ifadesi ile ‘gigantizm’ ve çılgın projeleri kişinin kendisi ile bütünleştirmesini, otoriter yapılanmanın sembolik dile gelişi olarak yorumlayabiliriz. 1950’lerde başlayan ‘Küçük Amerika’ olacağız ifadesi ‘kitlelerin bilinçdışı kültürü’ üzerinden meşruluk kazanmaya yönelik bir slogan olmuştu. Ama bu slogan bu topraklarda kapitalizmin inşasını sağlayacak müdahalelerin önünü de açmıştı. Bugün aynı söylem Küçük Amerika değil de ‘Büyük Amerika’ olarak dönüştü. Cumhurbaşkanı’nın dediği gibi gümbür gümbür dozerler ve kamyonların çalışmaya başlaması özel bir günde gerçekleştirilir: “3. havalimanı şantiyesinde çalışan kamyon şoförleri 1453 kamyon ile geçit yaparak **İstanbul’un** fethini andı. Sabit bir hızda seyreden 1453 kamyon bu şekilde, ‘En Uzun Kamyon Geçidi’ olarak sembolik bir güç gösterisine

Resim 2. 1453 hafriyat kamyonu; bir dönemin ruhunun en güzel temsili.

dönüşmüştür.”²⁰ Kitlelerin kültürel bilincine büyük bir sembolik güç gösterisi olarak aktarılan İstanbul Havalimanı, pek çok açıdan Faustian bir ‘en’lerin projesi. Arazi mi dersiniz? 76,5 milyon metrekaarelik bir alanı kaplıyor. Doğa mı dersiniz? Milyonlarca kesilen ağaç ve ağaçların yerine milyarlarca metre küp dolgu yapıldı. Sürü sürü işçi mi dersiniz: on binlerce işçi çalışacak.

Haberdeki kamyonların sürücülere, sürü sürü işçi, 3. Havalimanı’nın inşaat sürecini gerçekleştirmiş. Dünyanın en büyük limanı yapılacak, bu liman Allah’ın hazinesi olacak ve bu hazine yaratımını gerçekleştiren işçiler ise Müslümanların zengin olmasını sağlayacak. İşçilerde mi Allah’ın insanlara sunduğu hazine? Mega projelerin yapımı için ısrarla öne çıkan eleştiriler, mega projelerin ‘ranta’ dayalı olması, siyasal iktidarın ‘kayırmacılığı’. Evet bu eleştiriler doğru, ama diğer yanda göz ardı edilen bir şey var; o da mega projelerin çalışanların emek-güçleri üzerinden yükseldiği ve sadece emeklerinin sömürsü de değil, canları da inşaat sürecinin kurbanına dönüşmüş durumda. Savaş Karabulut diğer mega projelerden detaylı örnekler verilerek 10.000 işçinin çalışacağı Kanal İstanbul için ‘Mezar İstanbul’ ifadesini kullanmıştır.²¹ 3. Havalimanı üstlenicisi İGA firmasının eski yöneticisi Yusuf Akçayaoğlu’nun 8 Mart 2018 tarihinde yaptığı açıklamada, havalimanının inşaatında çalışan kişi sayısının 36 bine ulaştığını söylemişti ve resmi sayılara göre 42 aylık inşaat süresinde 55 işçi hayatını kaybetti.²² İstanbul havalimanının inşaatı, kontrolsüz ve güvencesiz iş koşullarını beraberinde getiren bir taşeron sistemiyle mümkün oldu. “Bu sistemin zorluklarını yalnızca Türkiyeli işçiler değil, gelişmekte olan ülkelere gelen işçiler de tecrübe etti. İhaleleri almak isteyen küçük şirketler arasındaki rekabet yüzünden çok fazla taşeron firması iflas etti. Ağır çalışma koşullarından ötürü iş bırakma eylemi yapan inşaat işçileri gözaltına alındı, 61 kişi hakkında dava açıldı. Tüm bu yaşananların yanında bazı Alman şirketleri proje için mal tedarik etmekle yetinirken, bazıları da önümüzdeki 25 yıl boyunca buradan gelir elde

etmeyi amaçlıyor.”²³ Mega projeler, ulus-devlet destekli imalata dayalı birikimin yeniden üretimi için ‘emeklerini satma dışında yaşama olanağı olmayanları’ öğüten makineler gibi çalışıyor. Kafka’nın makinelerinden farklı olarak, gürültü ile çalışan makineler...

Mega projeleri, büyük ölçekli ‘yeni mekân üretimi’ olarak tanımlamıştık; işte, 1453 kamyon ve 36 bin işçi İstanbul’u fethetmek için konuşlandırılmış. Bu sefer İstanbul doğası abluka altına alınarak fethedilecek. CNN Türk haberi veren Hakan Çelik’in açılışı için heyecanla dile getirdiği “ve biz buradaki kuşlara dedik ki, diyoruz ki bin yıldır buradan uçuş yapıyordunuz ama bundan sonra lütfen burayı kullanmayın arkadaşlar.” Sadece kuşlara mı? Ağaçlara da yol gösterilmiş. Dünyanın en büyük havalimanının önünü kesmek isteyenler, işleri güçleri yok, kuşa, ağaca, suya sahip çıkıyorlar ve bu çılgın projelere ‘mega-katil proje’ diyorlar. Kuzey Ormanları Savunması, “İstanbul’a Nefes Ol” kampanyası kapsamında “10 soruda mega-katil projeleri neden durdurmalıyız” broşüründe ‘gümbür gümbür’ çalışan buldozerlerle nasıl doğanın yola getirileceği ve tabii ki İstanbul’un kent yaşam ortamının tahrip edildiği/edileceği anlatılıyor:

“Sadece İstanbul havalimanı değil, III. Köprü ve Kanal İstanbul’un yoğunlaştığı Kuzey İstanbul’a su ve yaşam veren ekolojik koridorlar ve 250 milyon ağaç yok olur. En az 160 kuş türü, sincap, yaban domuzu, birçok böcek türü, mikroorganizmalar, mantarlar, kirpiller ve sadece Kuzey Ormanları’nda yaşayan yer yedi uyuru gibi türler yaşamsız kalır. 750 bin kuşun göç yolunda

yapılan havalimanındaki kuş-uçak çarpışmalarında sayısız kuş ölür, göç yolları ve kuş türleri tehlikeye girer. Onların yok oluşu, başka felaketleri de tetikler. Şehir ormansız kalınca oksijen kaynağı ve yağmur çekme özelliği tahrip olur, nefessiz kalır, egzoz gazına boğuluruz.”²⁴

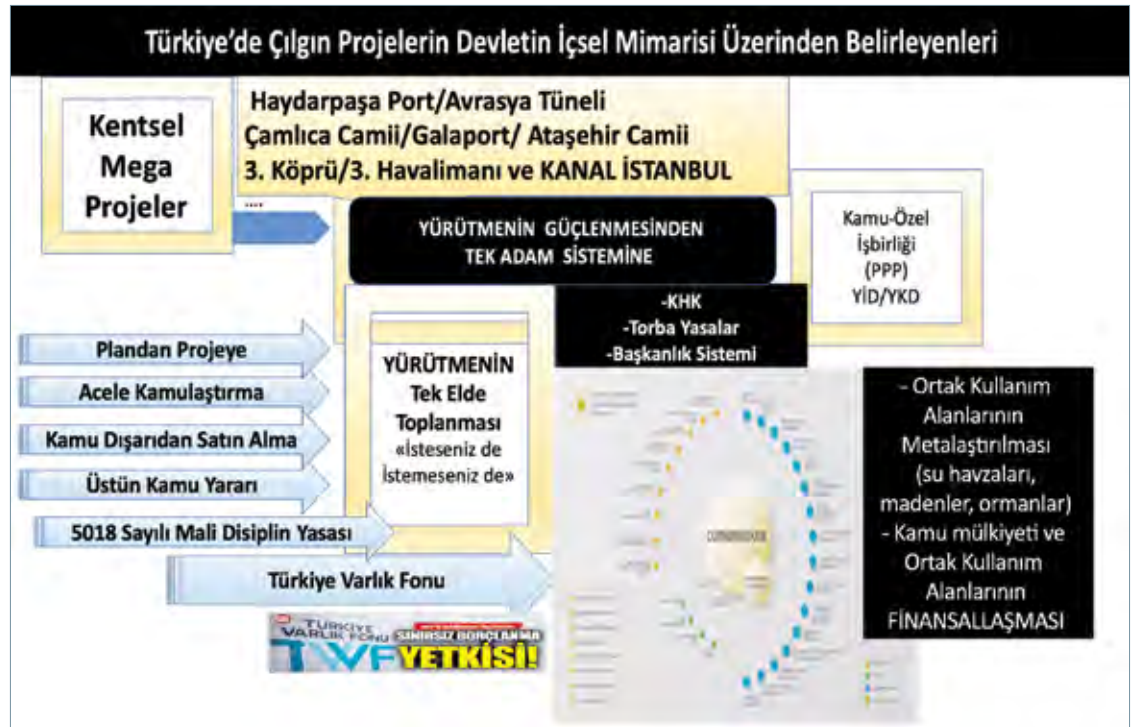
Halkımız çılgın proje demekte haklı değil mi? Kanal İstanbul ve diğer projeleri birlikte ele alıp analiz etsek, bu yıkımın, bu yok edişin çılgınlık değil, çıldırma projeleri olduğunu söyleyebiliriz. Yakın çekimi biraz daha yaklaştıralım.

Devletin İçsel Mimarisinin Değişimi Üzerinden Çılgın Projeleri

“Benim bürokraside her zaman en büyük rakibim bürokratik oligarşidir” R. T. Erdoğan²⁵

Çılgın projeleri sadece başarısız bir otoriterin istek ve eylemliliği ile açıklamanın eksik olduğunu söyledik. Mega projeler dünyada ve Türkiye’de devletin içsel mimarisinin dönüşümü anlamına geliyor. Ama ısrarla işaret ettiğimiz gibi devletlerin dönüşümü kendi meşrebinde oluyor. Türkiye’de bu dönüşüm iktidar açısından ‘Türk Usulü Başkanlık Sistemi’; işleyiş-proje bazında da hızlı tren değil de ‘hızlandırılmış tren’ biçiminde gerçekleşiyor. Detaylandırmak isteyip burada yer kısıtı nedeniyle detaylandıramadığımız, devletin içsel mimarisi/kamunun dönüşümünün mega projeler ile bağlantısını grafik olarak verelim.

Grafik 3 bize çılgın projelerinin oluşumunun kamu açısından temel belirleyenlerini veri-

Grafik 3. Türkiye’de çılgın projelerin devletin içsel mimarisi üzerinden belirleyenleri.

yor. Çılgın projeleri tanımlayan en önemli belirleyen, yürütmenin güçlendirilmesi, çünkü sermaye ve devlet makinelerinin hızla kararları alıp uygulanmasını gerekli kılıyor. Kamu-özel ilişkisinin de varlığında uzun erimli geleceğe yönelik plan temelli uygulamalar yerini 'proje temelli' uygulamalara yöneltiyor. Proje temelli olunca özel hukuk ile kamu hukuku arasında projelerin gerek duyduğu pratikler güçlenen yürütme ile bir dizi yeni kamu pratiğinin önünü açıyor. İlk etapta kamu bütçesi açısından devletin kaynak bulma ve yaratma pratiğini değiştirecek 5018 sayılı Mali Disiplin Yasasının neden ve sonuçlarına bakmamız gerekiyor. Kamu bütçesine dahil birimlerin gelir ve giderlerinin işletme hesabına benzer şekilde maliyet ve kazanç üzerinden yapılması başlı başına önemli bir değişiklik. Her birim kaynak yaratmak zorunda. Kaynak yaratmak için sahip olduğu kaynakları etkin kullanmaya yöneltiyor. TC Demiryolları'nın Yeni Ankara Garını buna örnek gösterebiliriz. AVM tarzı bir gar. Yine aynı yasa, çalışanları verimlilik ve etkinlik üzerinden daha bir emek-gücünün metalaşmasını sağlayacak uygulamalara yöneltiyor. Ama en önemlisi kamu hizmeti sunan birimler mega projelere finansal kaynak bulmak, kaynak yaratmak için dahil olabiliyor. Merkezi siyasal iktidar ise mega projeler için 'acele kamulaştırma, dışarıdan satın alma, üstün kamu yararı' diyerek projenin gereklerini hızla hayata geçirebiliyor. Yürütmenin yasama işleyişinden kurtulmasını sağlayan Kanun Hükmünde Kararnameler gerekli olan düzeneğin daha da hızlanmasını sağlıyor. Kaynak arayışı içinde olan siyasal iktidar yeterli kaynak bulamayınca çok önemli bir adım daha atarak Türkiye Varlık Fonu'nu kuruyor.²⁶ Amaç yine sahip olunan varlıklar üzerinden yeni değerlendirme alanları yaratmak ve ama bunu yaparken de kamu varlıkları üzerinden uluslararası dünyadan finans desteği sağlamak. Varlık Fonu'ndaki kamu kaynakları yetersiz kalınca son düzenlemelerden biri Varlık Fonu'na 'sınırsız borçlanma' olanağı veren yasal düzenleme gerçekleştiriliyor. Mega projeleri çılgın projelere dönüştüren, tüm bu kamunun içsel mimarisindeki dönüşümü, Selime Güzelsarı "Neoliberal Otoriterleşme, Devletin Şirketleşmesi ya da Şirket-Devlet: Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi" başlıklı yazısında detaylı bir şekilde analiz ederek geline son aşamanın şirket-devlet olduğunu söylüyor. Yeni başkanlık sisteminin, ele aldığımız mega projeler ve kamu-özel işbirliği için önemini açığa çıkaran 'dört ofisten' oluştuğunu söyleyebiliriz:

"Finans Ofisi, İnsan Kaynakları Ofisi, Dijital Dönüşüm Ofisi ve Yatırım Ofisi, tüm bakanlıkları ilgilendiren konularda kamu politikalarının oluşturulması faaliyetini yürütecek uzmanlık birimleridir. Kamu politikalarının altyapısının Cumhurbaşkanlığı tarafından verilecek emir ve direktifler doğrultusunda çalışmakla yükümlü, idari ve mali özerkliğe sahip bu ofislerde oluşturulacağı anlaşıyor." (Güzelsarı, 2019)

Kamunun içsel mimarisinin dönüşümüne eşlik eden mega projelere ve acele kamulaştırmaların yoğunlaştığı alanlara baktığımızda daha önceki uygulamalardan farklı olarak doğanın (madenler, su kaynakları, sahil kesimi, meralar, biyolojik çeşitliliğin) acımasızca işleyiş içine çekildiğini söyleyebiliriz. Ama çok daha önemli olan bir diğer alanın 'kentler' olduğunu söyleyebiliriz. Kentsel alanlarda kamu arazileri, kamu arazileri yetersiz kaldığında ise özel mülkiyete dahil alanlar bile 'acele kamulaştırma' ile sürece dahil ediliyor. Doğa ve kentlere yönelik bu acımasız saldırı her durumda emek-gücünün varlığında gerçekleşiyor.

Çılgın Projeleri / Düzeneğin Bileşenleri

"Güya yeni bir kanal açıyorlar ve adına da 'çılgın proje' diyorlar. Bu, soygun düzenini çılgınca sürdürecektir bir projedir. (...) Şimdi bunlara kafa yoracağın yerde, akılcı politikalar üreteceğin yerde, çıldırmış bir toplumu çılgınca projelerle niye kandırıyorsun sayın başbakan?"
Devlet Bahçeli²⁷

Devlet Bahçeli'nin bu sözlerini anlamlı buluyoruz. Özellikle de 'düzen' ifadesini. **Düzenin** iç bağlantıları üzerinde yoğunlaşmamız gerekiyor. Mihriban Şengül'ün derli toplu çalışmasında işaret ettiği üzere, "Bu bağlamda, mega projeler, Türkiye'nin gündemine 2011 Genel Seçimlerinde, dönemin başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Genel Başkanı olduğu AKP adına ortaya koyduğu siyasal vaatlerle girmiştir. Ancak bu mega projelerin yalnızca siyasal bir sürecin ürünü olduğunu düşünmek yanıltıcı olur" (Şengül, 2020). Ağaç ve ormanı görmeyen, mega projeler ve yıkımları bir düzenek içinde analiz etmenin gerekliliğini yukarıda detaylandırmaya çalıştık. D. Massey'nin "iki düzeyli yapılanma" dediği mekân ile mekânın kullanıcı-özne/sınıflar arasındaki etkileşim burada öne çıkıyor (Massey, 2005:5). Bu ikili etkileşimi E. Doğan ve A. Stupar (2017), çalışmalarında oldukça detaylı vermişler. Ele aldıkları proje bağlantılarını işaret eden metinlerine, yazımıza

ait argümanları açığa çıkaracak küçük eklemeler yaptık, bir de yeni bir proje olan Kanal İstanbul'u ekleyerek **Grafik 4'e** ulaştık.

Kuzey Marmara Otoyolu ve 3. İstanbul Havalimanının gerçekleşmesi için bir araya gelen aktörlere baktığımızda sermaye (ama yandaş sermaye), sermaye ama banka sermayesi (Finans Bank, Garanti Bank ve Deniz Bank), sermaye ama uluslararası sermaye (Astaldi) ile kamunun (Haberleşme ve Denizcilik Bakanlığı, Orman ve Su İşleri Bakanlığı, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı) ve uluslararası finans bulunmadığı için Ziraat, Halk ve Vakıflar Bankalarının arasındaki çoklu bağlantılar dolayında gerçekleştiğini görüyoruz. Evet, bu iki proje de mega ve evet, sermaye ile devlet ortak hareket ediyorlar. Cumhurbaşkanının, Kanal İstanbul'da işaret ettiği gibi, evet, "gönlü 'Yap İşlet Devret'te". Her üç proje de sembolik güç yaratacak şekilde İstanbul'u hedef seçmiş. Yandaşlar kendi aralarında ittifak içinde Limak-Kolin-Cengiz-Mapa-Kalyon Ortak Girişim Grubunu oluşturuyor ve İstanbul'un üçüncü havalimanını inşa etme işini üstleniyorlar. KDV hariç 22 milyar 152 milyon avroluk bir teklifle 25 yıl boyunca işletme hakkını alıyorlar. Projelerin ne olursa olsun gerçekleştirildiğini söyleyebiliriz. Makyavelist ve Faustian projenin içeriği için birkaç bilgi paylaşım.

Üçüncü havalimanını 25 yıl boyunca işletecek olan konsorsiyum, havalimanını 10 milyar dolara mal edecek. Kendi cebinden koyması gereken para bunun yüzde 20'si, yani 2 milyar dolar. Geri kalanını kredi getirecek. İçeride bu kadar para yok, dışardan getirmesi lazım. O da

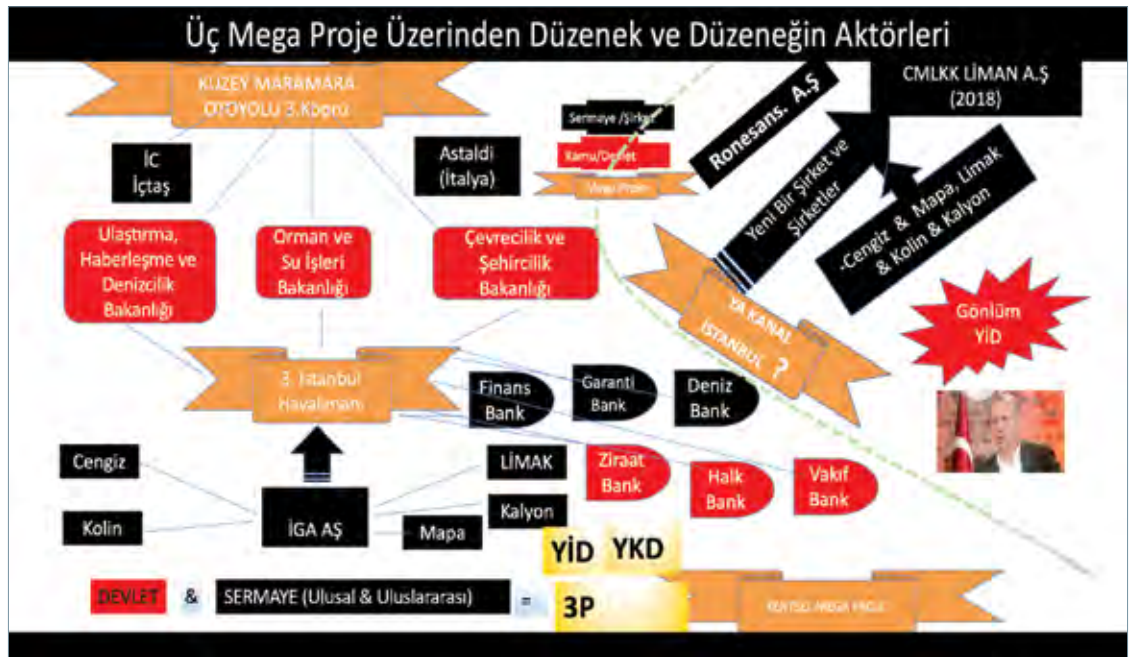
kolay değil, ama diyelim ki getirdi. O zaman da 8 milyar dolar kredi garanti edilmiş olacak. Çünkü 3. Havalimanı ihalesinden önce AKP YİD kanununu değiştirdi; projenin başına bir iş gelirse yurtdışından alınan kredilerin DHMİ tarafından devralınmasının önünü açtı. DHMİ'nin ne eti ne de budu bu kadar büyük paranın geri ödenmesine yeteceği için garanti yine dönüp dolaşıp Hazine'den istenecek çünkü DHMİ bir KİT ve arkasında Hazine var... 3. Havalimanına verilen bir diğer garanti de yolcu garantisi. Havalimanı işletmeye girdikten sonra 12 yıl boyunca toplam 6,3 milyar avro da yolcu garanti edilmiş. Dışarıya gidiyorsanız kişi başına 20 avro ödeyeceksiniz. Siz gitmezseniz de devlet gitmişsiniz gibi ödeyecek. Ta ki müteahhit 12 yılda 6,3 milyar avro gelir elde edene kadar."²⁸

Bu bilgiler bir zamanlar sıkça kullanılan bir tanımlamayı çağrıştırıyor: oligarşi. Az sayıda sermaye ile siyasal iktidar arasındaki çıkar/kâr ittifakı. Ama bu ittifak sadece bazı alanlar için geçerli, çünkü devlet destekli bu mega proje ve yandaş sermayelerin dışında bir de koskocaman sermaye birikiminin gerçekleştiği dünya var.

Mega projeler başladığında sürekli olarak bir diğer projeyi gerekli kılıyor. Kanal İstanbul projesi de diğer projelerle bağlantılı bir proje. AKP iktidarının yol ve yöntemi üzerine oldukça değerli çalışmalarla kavramlarımızın olgusal içeriğini dolduran Çiğdem Toker bir diğer yazısının ara başlığında "Taze haber verelim" diyor:

"Sermayesi 500 bin TL olan CMLKK Liman İşletmesi adlı şirket, sermayesi 3 milyon TL olan İGA Akaryakıt'ın yüzde 100 hissesini devraldı. Tahmin edebileceğiniz gibi CMLKK Liman'ın

Grafik 4. Üç mega proje üzerinden düzenek ve düzeneğin aktörleri. (Evinç Doğan ve Aleksandra Stupar [2017] Graph Commons – Mülksüzleştirme Ağlarından esinlenerek geliştirdiği grafik, metin içindeki argümanlara uygun bir şekilde Kanal İstanbul'u da ekleyerek yeniden çizilmiştir.)

kurucuları aynı beş şirket. Havalimanını yapan ve işleten Cengiz, Mapa, Limak, Kolin ve Kalyon, iki buçuk yıl önce kendilerinin kurduğu akaryakıt şirketini, yine kendilerinin yedi ay önce kurduğu bir liman şirketine devretmiş oldular.” (Toker, 2019)²⁹

Sizce bu güç birleştirme ile neye hazırlanıyorlar? Tam da çılgın projelerinden birisinin orta yere saçılma öncesi kurulmuş. (Ticaret Sicil kayıtlarına göre CMLKK Liman, 22 Haziran 2018’de kuruluyor.) Daha bir çılgın proje hazırlığı denebilir mi? Bilemeyiz, ama Toker bize ipuçları veriyor; CMLKK Şirketi yeni kuruluş faaliyetleri içinde kritik bir faaliyet var: -i- maddesinde “Gemilere ilişkin olarak kılavuzluk ve römorkaj hizmeti verir, bu maksatla şirket kurabilir veya mevcut şirketlere iştirak edebilir.”³⁰ Ç. Toker bir başka sohbet/konuşmasında “Kanal İstanbul projesi karar sürecinin, Kalyon, Cengiz, Limak ve Mapa ile birlikte oluşturulduğunun ipucu”nun da verildiğini söylemişti.³¹ Proje büyük ve entegre olunca yeni şirket/aktörler ardı sıra kamuoyu duymaya başlıyor:

“Kanal İstanbul kapsamında inşa edilecek ‘Yenişehir’in yolları olduğu ortaya çıktı. Cumhurbaşkanlığı Külliyesi’ni yapan Rönesans Grup, Kuzey Marmara Otoyolu’nun ‘Nakkaş-Başakşehir kesimi’ ihalesini kazandı.”³²

Çılgın projenin ortakları yavaş yavaş belli oluyor, bu metni yazarken yeni bir haber daha orta yere saçıldı:

“Tartışmaların odağındaki Kanal İstanbul projesinin güzergâhında kalan Küçükçekmece Gölü kıyısındaki toplam 1 milyon 971 bin 786 metrekairelik arazi ile ilgili yeni bir gelişme yaşandı. Emlak Konut GYO, 3 Eylül 2020 tarihinde Kamu Aydınlatma Platformu’na (KAP) bildirimde bulunarak yaklaşık 2 milyon metrekairelik araziyi TOKİ’den satın almak için 28 Ağustos 2020 tarihinde protokol imzaladıklarını açıkladı.”³³

Kanal İstanbul’a ilişkin çılgınlığın geldiği aşama ise Hazine ve Maliye Bakanı Berat Albayrak’ın Kanal İstanbul’da arazisi olduğunun ortaya çıkması. Ama Bakan Albayrak’ın avukatı Ahmet Özel haklı bir açılımda bulunmuş, “2012 yılında sahibi tarafından satışa çıkartıldığında, yabancı alması düşüncesi ile imkânı olan her vatandaşın yapabileceği sıradan bir satın almayla Sayın Berat Albayrak tarafından satın alınmıştır.”³⁴

Analizimi yakın çekimden işleyişe daha büyük işleyişe çekmeye çalıştıkça üç beş şirket, aile akraba ile karşılaşıyoruz. İşte bizim mega projelerin birilerinin çılgın projesi olma halinin kaynağını burada aramak gerekiyor.

Sonuç Yerine: Salgınların Kenti, Kentin Salgınlarla Karşı Mücadelesi

“Aslında yazar olmak istiyordum. Ama anlatacağım olaylardan sonra jeoloji mühendisi ve müteahhit oldum.” Pamuk (2016:9)

“Kent yalan, köy de yalandı, şimdi iki yalan arasında sıkışıp kalmıştı. Her yer çürüyordu, dünyada kaçacak yer kalmamıştı.” Sönmez (2019:67)

Salgının ilk günlerinde Sağlık Bakanı Fahrettin Koca’nın, süreçle ilgili gelişmeleri aktarırken kullandığı şu ifade anlamlı: “Türkiye’nin Vuhan’ı, İstanbul oldu. Hatta İstanbul, Vuhan’a göre daha iç içe bir kent.”³⁵ İstanbul’da gerçekleştirilen ikonik ve aynı zamanda maddi birçok sonucu olan mega projeleri düşünmeye başladım. Birkaçını sıralasak mı? 3. Boğaz Köprüsü, 3. Havalimanı, Ayazma Kentsel Dönüşüm Projesi, Ayvansaray Kentsel Yenileme Projesi, Fenerbahçe-Kalamış Yat Limanı, Haydarpaşa Port (Haydarpaşa Limanı ve Garı Dönüşüm Projesi), Kabataş Ulaşım ve Aktarma Merkezi, Kanal İstanbul, Marmaray.³⁶ Yukarıda sayılan ‘mega projeler’ bu iç içe olmayı hızlandıran temel neden değil midir? İstanbul’u bir düşünelim, kentte neredeyse her boşluk dolduruluyor. Covid-19’un bu kadar hızla yayılmasını sağlayan bu mega projeler ya da aktardığımız gibi çılgın projeleri. Tam da bu yüzden Dünya Sağlık Örgütü, “virüsün yayılma hızının en yüksek olduğu ülkelerden biri” olarak tanımladı Türkiye’yi. “İstanbul ise toplam 40 bine yakın vakanın üçte birinin yaşadığı kent, yani salgının ülkedeki merkezi.” Bilgiyi bizlerle paylaşan Tuba İnal Çekiç haklı bir tespitte bulunuyor: “tam da şu anda alınmış ama gerçekleşmemiş mekânsal kararları yeniden gözden geçirmekte fayda var. Zira Türkiye içinde salgının kontrol altına alınması için yapılması gerekenler 3-5 haftayla sınırlı kalmayarak, geçtiğimiz 15 yıldır yürütülen ekonomik ve mekânsal politikaların da bir sonucu olacak.”³⁸

Lefebvre’nin erken dönem işaret ettiği gibi kentler şehirlerin yerini almıştır. Şehirler insanların yaşam ortamı için zaman içinde kendi elleri ile yarattıkları ‘eser’ iken, bugün kentler birer ‘ürüne’ dönüşmüştür. Şehirlerin kentlere ve kentlerin ürüne dönüşmesini sağlayan üç temel işleyiş ‘ulus-devlet destekli endüstriye dayalı birikim’ olarak tanımladık. Bu işleyişin sosyal ilişkiler açısından yarattığı eşitsizlikler, kendisini

mekânsal olarak da gösteriyor. Üretim, tüketim ve kültürel ortamın yoğunlaştığı mekânlar, diğer mekânlara göre devasa büyüklüklere ulaştı. Devasa büyüklükler olarak kentler tabii ki salgınlar için en uygun ortamı da sağlamış oluyor. Nüfus yoğunluğu bulaşıcılık katsayısını da artırıyor. Salgın hastalıklar (SARS, MERS, Ebola, kuş gribi, domuz gribi, Covid-19) işleyişin ürünü olan kentler içinde ve kentler üzerinden hızla yaygınlaşıyor.³⁸ Covid Üzerine bu metinde işaret ettiğimiz işleyiş üzerinden oldukça detaylı bir analiz yapan R. Wallace, A. Liebman, L. F. Chaves ve R. Wallace'in işaret ettiği gibi:

“Virüs, bölgesel bir egzotik gıda tedarik hatının bir ucunda ortaya çıktı ve Çin'in Vuhan kentinin diğer ucunda insandan insana enfeksiyon zincirini başarıyla ateşledi. Oradan, salgın hem yerel olarak yayıldı hem de uçaklara ve trenlere sıçrayıp seyahat bağlantılarıyla yapılandırılmış bir ağ üzerinden, büyük şehirlerden daha küçük şehirlere doğru bir hiyerarşiyle dünya geneline yayıldı.”³⁹

Yazarların ısrarla belirttiği gibi, yine muazzam boyutlara varan büyük sermaye grupları gıda üretimiyle el değmemiş ormanları tahrip edip yaşayanları yersiz yurtsuz bırakınca, virüsler kendisine konaklayacak bedenler buluyor. Ve en çok da konaklayacağı bedenleri aşırı nüfus yoğunluğu olan kentlerde buluyor.

Mega projeler ve projelerin sahibini anlatırken bir hatırlatma da yapmak istiyorum. Kentleri yaratan koşulları işaret etmeden kentleri yaratan koşullara uygun hale getiren sosyal bilimciler, mimarlar, mühendislerin katkılarını unutmamamız gerekiyor. F. Yavuz'un güzel anlatımıyla “Kör Kazma Millet Evladının Elinde” yazısında mimar Turgut Cansever'in bir cümlesini rehber olarak yanına alıyor: “Yapılmaması gereken her şeyin altında meslektaşlarımızın imzası var.” Adnan Menderes'in imar hamlesi diye başlattığı yıkım sürecini bazı hoca/mimarların Başbakan'a “üç ayda bizden daha şehirci oldunuz” açıklaması üzerinde duruyor ve bir beyitle İstanbul'un yıkımına yol açan alimleri Keçecizade İzzet Molla'dan bir beyit ile eleştiriyor: “Meşhurdur fisk ile olmaz cihân harab / Eyler âni müdâhne-i âlîman harab.” (Yavuz, 1997:145)

Mega projelerin bilfiil oluşması, oluşan projelerin inşası, inşa edilmesinin gerekliliğini söyleyen muazzam bir bilim dünyasından bahsediyoruz. Çılgın projesi olan Kanal İstanbul'a imza atan bilirkişilerin ısrarla kendilerini gizlediklerini düşününce durumun vahameti açığa çıkıyor.

İstanbul'u bir dönem 'dünya' kenti yapma hevesini körükleyen düşünceler de işleyişin hız-

lanmasını epey meşrulaştırmıştır. Düşünsel dünyama her zaman önemli katkıları olan Ç. Keyder'in “Artık ulusal ekonomilerin şehirleri değil, şehirlerin ulusal ekonomileri taşımaları söz konusudur” dedikten sonra, İstanbul'un ‘atlamaya hazır’ olduğunu ama bunun için “ileriye dönük bir perspektif, ihtiyaç duyulan ‘kaynakları seferber’ edecek bir ‘rekabet’ stratejisi, ‘hızla’ hareket edebilecek bir ‘kurumsal yapı’ ve kendini yeniden dağıtıcı ‘popülist kısıtlardan’ kurtarmış, ‘potansiyel kazançların’ ve ‘fırsatları yakalamamanın’ maliyetinin farkında bir” ‘yönetimin’ gerekliliğini ifade ederek yazının başlığına uygun “İstanbul Nasıl Satılır” önerilerinde bulunuyor. (Keyder, 1994:81)

Keyder, Türkiye'nin İstanbul üzerinden dünya kapitalist sisteminin fırsatlarından yararlanma konusunda bugün geldiği noktadan memnun mu, bilemeyiz. Ama bugün İstanbul, İstanbullar çürüyor; çürürken Covid-19 çürümeyi daha bir açığa çıkardı. Peki, ne yapmalı?

Bugünlerde mimarlar, şehirciler haklı olarak salgına karşı kentlerin nasıl daha korunaklı yaşam ortamlarına dönüşeceğini tartışıyorlar.

“Geleceğin kentleri küresel virüs salgınları gibi tamamen görünmez akımlarla baş etmek üzere tasarlanmak zorunda. Ve bu da veri haritalandırmasını gerektiriyor.”

“Başka çare bulunmadığı durumlarda kent tarımı yapılmalı.”⁴⁰

“Mimarının yeni yolu doğal ve eko-kent mimarisi olmalıdır. Şehirlerde çalışma saatlerinden, toplu taşıma kullanımına, sosyal yaşam aktivitelerine varıncaya dek her şey yeniden düzenlenmelidir.”⁴¹

Kentlere yönelik bu hâl çareleri anlamlı ve önemli. Yazımızın mega projeler ve mega projelerin konakladığı ulus-devlet destekli endüstriyel birikimin işleyişini düşündüğümüzde, bu işleyiş karşısına almayan çözümler gerçek çözüm olmaktan uzak, sadece sonuçlara pansuman yapmak anlamına geliyor. Pansuman yapmaya hayır mı? Tabii ki günün acımasızlığını giderecek her türlü hâl çaresi önemli. Mephisto Faust'a dönüp “Bizim için tükettiğin tüm emek, insan türünün yıkımını getirecek” diyor. Yıkımla ilk yüzleşenler aynı zamanda yıkım makinelerini ayakta tutan ‘doğa, emek-gücü, kadın emeği’ vurgumuzu dikkate alacak olursak, bu mega proje ya da çılgın projelere karşı başta kentleri, yaşamlarımızı savunmak için işçi sınıfı mücadelesi, ekolojik mücadele ve kadın mücadeleleri hareketleri arasında ‘hiyerarşik olmayan esnek çapraz dayanışma ağları kurulması gerekiyor’. Ağaçları, ama aynı

zamanda ormanı görerek. Tek tek ağaçları kurtarmaya, ormanı kurtarma amacıyla bugünden başlamak... **m**

Fuat Ercan, Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Yarı Zamanlı Öğretim Üyesi

Zaman ve sayfa sınırlarını aşan yazı için cesaretlendiren ve metin üzerinde önerilerde bulunan sevgili T. Gül Köksal ve yazının son hali üzerinde zaman ayırıp önerilerde bulunan sevgili Fatma Öcal Al'a teşekkür ederim.

Notlar

1. “Maskeli” Kanal İstanbul ihalesine 5 teklif geldi”, <https://www.lojiport.com/maskeli-kanal-istanbul-ihalesi-ne-5-teklif-geldi-107402h.htm>
2. Çılgın projenin yıkımına ait bir dizi sunum-eleştiri video için: <https://kanal.istanbul/#video>
3. Bu ifadeyi, yazıyı gözden geçiren sevgili Gül Köksal'ın önerisinden hareketle, içeriğe uygun olduğunu düşündüğüm için yazıya taşıdım. Teşekkür ederim.
4. Douglass, 2002; Fainstein, 2008; Flyvbjerg, 2014.
5. Yeni Türkiye bizim ‘kıızıl elma’mız”, www.milliyet.com.tr/siyaset/yeni-turkiye-bizim-kizil-elma-miz-2042010 (Erişim tarihi: 3 Eylül 2020)
6. Bu konuda güncel dinamikler üzerinden en anlamlı uyarı Wolfgang Streeck'ten geliyor (Streeck, 2014). Erken dönem uyarılar için ise: Goldscheid, 1958; O'Connor, 1973; Goldscheid, 1925; O'Connor, 1973; Streeck, 2014.
7. Türkiye’de vatandaş (sandviç) ve sermaye (teşvik) ilişkileri üzerinden bir analiz için bakın: F. Ercan, F. Yılmaz ve D. Karakaş, 2016.
8. World Economic Forum (2019) “The world is facing a \$15 trillion infrastructure gap by 2040. Here’s how to bridge it”, <https://www.weforum.org/agenda/2019/04/infrastructure-gap-heres-how-to-solve-it/>
9. “Cumhurbaşkanı Erdoğan’dan Kanal İstanbul açıklaması”, 5 Ocak 2020 www.cnnturk.com/turkiye/cumhurbaşkanı-erdogandan-kanal-istanbul-aciklamasi, (Erişim tarihi: 20 Ağustos 2020)
10. <https://www.sozcu.com.tr/2020/yazarlar/egge-can-sen/ulkenin-dovizi-azaliyor-halkin-dovizi-cogaliyor-6024499/> (Erişim tarihi: 6 Eylül 2020)
11. Kamu hizmetlerinin sermaye üzerinden yapılması ve bunun para değeri üzerinden analizleri için detaylı bilgiler için: Uğur Emek’in neredeyse tüm yazıları, yazıları, <http://uemek.blogspot.com/>
12. <https://www.birgun.net/haber/kanal-istanbul-un-maliyeti-12-6-milyar-dolar-denilmisti-asil-maliyet-20-milyar-dolar-mi-281763> (Erişim tarihi: 3 Temmuz 2020)
13. CHP (2020) “Kamu Özel İşbirliği Projeleriyle Yaratılan Tahribat”, Yayınlanmamış Taslak Metin. Metini bana ileten Selime Güzelşan’ya çok teşekkür ederim.
14. <https://te11.com.tr/iste-akpnin-dortlu-muteahhit-grubu-ve-aldiklari-ihaleler-191252/> (Erişim tarihi: 17 Ağustos 2020).
15. AKP iktidarı döneminde kamu ihaleleri üzerinden gerçekleştirilen kayırmacı ilişkilerin detaylı bilgisi için oldukça iyi veri içeren çalışma için: Gürakar, 2018
16. www.yeniakit.com.tr/haber/erdogan-isteseler-de-iste-meseler-de-osmanlica-ogretilecek-39173.html
17. Türkiye’de AKP iktidarının zaman içinde dönüşümü için detaylı bilgi: Oğuz, 2016.
18. Hakan Çelik, Yeni Havalimanı Yorumu İçin ‘İroni’ Dedi: ‘Kuşlara ‘Lütfen Burayı Kullanmayın’ Diyoruz’, <https://onedio.com/haber/hakan-celik-yeni-havalimani-yorumu-icin-ironi-dedi-kuslara-lutfen-burayi-kullanmayin-diuyoruz-846609>.
19. Başbakan Erdoğan: “3 Havalimanında Dozerler Gümbür Gümbür Çalışacak”, 8 Mart 2014, www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/istanbul/basbakan-erdogan-3-havalimaninda-dozerler-gumbur-gumbur-calisacak-10070304 (Erişim tarihi: 11 Ağustos 2020)

20. <https://onedio.com/haber/fetih-kutlaminin-boyle-si-3-havalimaninda-1453-kamyonla-rekor-denemesi-772017> (Erişim tarihi: 11 Ağustos 2020)
21. Savaş Karabulut’un verilerle ele aldığı mega projeler ve işçi ölümleri için: <https://odatv4.com/mezar-istanbul-18022040.html> (Erişim tarihi: 20 Ağustos 2020)
22. 3. Havalimanında işçilere yönelik baskı ve direnmeler için: <https://m.bianet.org/bianet/print/200906-3-havalimani-iscilerinin-eylem-kronolojisi>
23. <https://taz.de/Bir-mega-proje-ve-etkileri/!5586178/>
24. Bir mega proje ve etkileri: İstanbul Havalimanı Dosyası, <https://taz.de/Bir-mega-proje-ve-etkileri/!5586178/>
25. <https://www.birgun.net/haber/erdogan-en-buyuk-rakibim-burokratik-oligarsi-110324> (Erişim tarihi: 5 Eylül 2020)
26. “Türkiye Varlık Fonu Anonim Şirketinin Kurulması ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun” (*Resmî Gazete*, Sayı: 29813, 26 Ağustos 2016)
27. “Devlet Bahçeli’nin Kanal İstanbul sözleri tekrar gündemde”, <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/devlet-bahcelinin-kanal-istanbul-sozleri-tekrar-gundemde-261714h.htm> (Erişim tarihi: 30 Ağustos 2020)
28. <https://www.birgun.net/haber/100-milyar-dolarlik-gizli-borc-var-79353>
29. <https://www.sozcu.com.tr/2019/yazarlar/cigdem-toker/istanbul-havalimaninda-yeni-isler-3667374/>
30. <https://www.sozcu.com.tr/2019/yazarlar/cigdem-toker/istanbul-havalimaninda-yeni-isler-3667374/>
31. <https://www.birgun.net/haber/kanal-istanbul-un-maliyeti-12-6-milyar-dolar-denilmisti-asil-maliyet-20-milyar-dolar-mi-281763>
32. <https://t24.com.tr/haber/kanal-istanbul-cevresine-kurulacak-sehrin-yollarini-ronesans-grup-yapacak-vatandas-yenisehri-gormek-icin-bile-para-odeyecek-895025> (Erişim tarihi: 10 Ağustos 2020)
33. <https://www.sozcu.com.tr/2020/gundem/emlak-konut-kanal-istanbul-guzergahinda-1-4-milyarlik-arsa-aldi-6023824/> (Erişim tarihi: 5 Eylül 2020)
34. <https://www.sozcu.com.tr/2020/ekonomi/berat-albayrak-in-kanal-istanbulda-arazisi-ortaya-cikti-5577703/> (Erişim tarihi: 2 Eylül 2020)
35. <https://www.ntv.com.tr/saglik/koca-istanbul-turkiyenin-vuhani-oldu-kontrol-altina-aldik, G6nfCi7SpUKNbTqXtFcqg> (Erişim tarihi: 28 Ağustos 2020)
36. Tam döküm için: <https://megaprojeleristanbul.com/#>
37. <https://www.birgun.net/haber/salginda-mucadele-nin-kentsel-tezahuru-296162> (Erişim tarihi: 28 Ağustos 2020)
38. Bu konuda detaylı bir çalışma için: S. Harris Ali and Roger Keil, 2008.
39. <https://sendika63.org/2020/04/covid-19-ve-sermayenin-cevrimleri-rob-wallace-alex-liebman-luis-fernando-chaves-ve-rodrick-wallace-584354/> (Erişim tarihi: 10 ağustos 2020)
40. Detaylı açıklama için: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52531299> (Erişim tarihi: 8 Eylül 2020)
41. Selen Yıldız, “Pandemi Sonrası Kent Olgusu”, <https://covid19.tabipacademy.com/2020/06/06/pandemi-son-rasi-kent-olgusu/> (Erişim tarihi: 5 Eylül 2020)

Kaynaklar

- Ali, S. H. ve R. Keil (2008) *Networked Disease: Emerging Infections in the Global City*, Oxford, Blackwell Publishing.
- Ali, S. (2014) *Sırça Köşk*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Acemoğlu, D. (2014) “The Failed Autocrat”, *Foreign Affairs*, Snapshots, 22 Mayıs 2014.
- Aytaç, G. (2018) *Goethe Der ki...*, Ankara, Doğu Batı Yayınevi.
- Brenner, N. (1984) *New State Space Urban Governance and The Rescaling of Statehood*, Oxford University Press, Oxford.
- Bulut, F. (1995) *Tarikat Sermayesinin Yükselişi*, Ankara, Öteki Yayınevi.

- CHP (2020) "Kamu Özel İşbirliği Projeleriyle Yaratılan Tahribat", Yayınlanmamış Taslak Metin.
- Desai, A. (2005) "Of Faustian Pacts and Mega projects: The Politics and Economics of the Port Expansion in the South Basin of Durban, South Africa", *Capitalism Nature Socialism*, Cilt: 26, Sayı: 1, s.1.
- Doğan, T. (2014) *Musa'nın Uykusu*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Douglass, M. (2002) "From global intercity competition to cooperation for livable cities and economic resilience in Pacific Asia", *Environment and Urbanization*, 14 (1), s.53-68.
- Duclos, D. (1981) "The Capitalist state and the Management of Time", *City, Class and Capital*, Ed.: M. Harloe ve E. Lebas, Edward Arnold, Londra.
- Ercan, F., F. Yılmaz ve D. Karakaş (2016) "Yeni Türkiye'nin Değişen Devlet ve Sermaye İlişkilerini Teşvik Politikaları Üzerinden Okumak", *Yeni Türkiye*, Der.: T. Tören ve M. Kutun, Sav Yayınları, İstanbul, s.206-245.
- Fainstein, S. S. (2008) "Mega-projects in New York, London and Amsterdam", *International Journal of Urban and Regional Research*, Cilt: 32, Sayı: 4, s.764-768.
- Flyvbjerg, B. (2005) "Machiavellian Megaprojects", *Antipode*, Cilt: 37, Sayı: 1, s.18-22.
- Flyvbjerg, B. (2014) "What You Should Know About Megaprojects and Why: An Overview", *Project Management Journal*, Cilt: 45, Sayı: 2, April-May, s.6-19.
- Flyvbjerg, B., Nils Bruzelius, Werner Rothengatter (2003) *Megaprojects and Risk: An Anatomy of Ambition*, Cambridge University Press.
- Geniş, Ş. (2020) "Giriş: Otoriter Neoliberalizm ve Otoriter Kentleşme", *Otoriter Neoliberalizmin Gölgesinde: Kent, Mekan, İnsan*, Der.: Ş. Geniş, Nika Yayınları, İstanbul.
- Goldscheid, R. (1925) "A Sociological Approach to Problems of Public Finance", *Classics in the Theory of Public Finance*, Ed.: R. Musgrave, A. Peacock, Palgrave Macmillan (1958), s.202-213.
- Gürakar, E. Ç. (2018) *Kayıрма Ekonomisi*, İstanbul, İletişim Yayınevi.
- Güzelsarı, S. (2019) "Neoliberal Otoriterleşme, Devletin Şirketleşmesi ya da Şirket-Devlet", *AyrıntıDergi*, Sayı: 29, ayrıntidergi.com.tr.
- Hall, P. (1982) *Great Planning Disasters: With a New Introduction*, University of California, London.
- Hirshman, A. O. (1967) *Development Projects Observed*, The Brookings Institution, Washington.
- Harvey, D. (2018) *Marx, Capital and The Madness of Economic Reason*, Oxford University Press, Oxford.
- Heymann, D. L. and Dar, O.A. (2014) "Prevention is better than cure for emerging infectious diseases" *BMJ* (Clinical research ed), 348. g1499. ISSN 0959-8138 DOI: 10.1136/bmj.g1499, <http://researchonline.lshtm.ac.uk/1635785/> erişim tarihi 6 Eylül 2020
- Kafka, F. (2018) *Ceza Sömiürgesi*, Çev.: İ. Özdemir, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul.
- Karatani, K. (2012) *Tarih ve Tekerrür*, Çev.: E. Ünal, Metis Yayınları, İstanbul.
- Keyder, Ç. (1994) "İstanbul Nasıl Satılır", *Forum Dergisi*, Ocak, İstanbul.
- Kinossian, N. ve K. Morgan (2014) "Development by Decree: The Limits of 'Authoritarian Modernization' in the Russian Federation", *International Journal of Urban and Regional Research*, Cilt: 38, Sayı: 5, s.1678-96.
- Koenraad, B. (2018) *Globalized Authoritarianism - Megaprojects, Slums and Class Relations in Urban Morocco*, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Kundak, S. ve M. B. Baypınar (2011) "The Crazy Project: Canal İstanbul", *Tema, Journal of Land Use, Mobility and Environment*, Cilt: 4, Sayı: 3, s.53-63.
- Lefebvre, H. (2003) "Space and The State", Der.: N. Brenner, B. Jessop, M. Jones, G. MacLeod, *State/Space: A Reader*, Blackwell, Boston, s.84-100.
- Lefebvre, H. (2013) *Kentsel Devrim*, Çev.: S. Sezer, Sel Yayınevi, İstanbul.
- Lefebvre, H. (2014) *Mekânın Üretimi*, Çev.: I. Ergüder, Sel Yayınevi, İstanbul.
- Lefebvre, H. (2016) *Şehir Hakkı*, Çev.: I. Ergüder, Sel Yayınevi, İstanbul.
- Marx, K. (1976) *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire*, Çev.: S. Belli, Sol Yayınevi, Ankara.
- Marx, K. (1990) *Kapital-III*, Çev.: A. Bilgin, Sol Yayınevi, Ankara.
- Massey, D. (2005) *For Space*, Sage Publications, London.
- Migdal, J. (1988) *Strong Societies and Weak States: State-Society Relations and State Capabilities in the Third World*, Princeton University Press, Princeton.
- O'Connor, J. (1973) *The Fiscal Crisis of The State*, St. Martin's Press, New York.
- Oğuz, Ş. (2016) "Yeni Türkiye'nin Siyasal Rejimi", *"Yeni Türkiye? Kapitalizm, Devlet, Sınıflar"*, Der.: T. Tören, M. Kutun, SAV Yayınevi, İstanbul, s.81-126.
- Oxford Economics (2017) *Global Infrastructure Outlook*, Oxford Economics, Oxford.
- Özgür, B. (2020) "Ahırdaki inek ve tıkr tıkr işleyen saatli bomba", *Gazete Duvar*, 18 Ağustos 2020, www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2020/08/18/ahirdaki-inek-ve-tikir-tikir-isleyen-saatli-bomba/
- Pamuk, O. (2016) *Kırmızı Saçlı Kadın*, İstanbul, YKY.
- Simmel, G. (1996) "Metropol ve Zihinsel Yaşam", Çev.: B. Ö. Düzgören, *Cogito*, Sayı: 8, s.81-89.
- Sönmez, B. (2019) *İstanbul İstanbul*, İletişim Yayınevi, İstanbul.
- Streeck, W. (2014) *Buying Time: The Delayed Crisis of Democratic Capitalism*, Çev.: P. Camiller, Verso, London.
- Şengül, M. (2019) "Türkiye'de Mega Projeler ve Çevre Siyaseti: Çılgınlık Bu İşin Neresinde?" <https://ayrintidergi.com.tr/turkiyede-mega-projeler-ve-cevre-siyaseti-cilginlik-bu-isin-neresinde/> (Erişim tarihi: 23 Ağustos 2020)
- TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2019) *Dünyada Türkiye'de Kamu Özel İşbirliği Uygulamalarına İlişkin Gelişmeler Raporu*, <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/05/Kamu-Ozel-Isbirligi-Raporu> (Erişim tarihi: 26 Ağustos 2020)
- Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı Altyapı Yatırımları Genel Müdürlüğü (2019) *Kanal İstanbul Projesi (Kıyı Yapıları [Yat Limanları, Konteyner Limanları ve Lojistik Merkezler], Denizden Alan Kazanımı, Dip Taraması, Beton Santralleri Dâhil) Çevresel Etki Değerlendirmesi Raporu*, AYGM Yayını.
- World Economic Forum (2019) "The world is facing a \$15 trillion infrastructure gap by 2040. Here's how to bridge it." <https://www.weforum.org/agenda/2019/04/infrastructure-gap-heres-how-to-solve-it/>
- Yavuz, H. (1997) *Kendime*, İstanbul'a, Kadınlara Dair, Boyut Yayınları, İstanbul.
- Yücel, T. (2016) *Gökdelen*, Can Yayınevi, İstanbul.

Fragments on Mega Projects and Their 'Crazy Projects': Seeing the Forest Together with the Tree

Mega projects are analyzed in the article as processes within larger processes. As an intertwined process, mega projects are analyzed on three levels. The first level consists of an analysis of the processes based on the nation-state supported industry. The second level includes an analysis of the stage that this process has reached today on a world scale; and mega projects are predicated on this level. The third level includes an analysis of the form and content mega projects have taken in the Turkish context. Each level analysis is studied in connection with each other. The study looks at mega projects from different perspectives, so, it can be thought of as a collection of fragments.